

بهستن به پهبازی توئینه وهی شیکاری، هه ولیداره رانان و شیکردنه وهی پیویست بو رابوچونی هزرمه ندان و شاره زایانی دهستور بکات به مه بهستی دیاریکردنی سروشتی یاسایی ئه و روداونه، ههروهها له روانگهی هزری دهستوری و به لگه نامه دهستورییه کان و هه لویستی دهستوردانه ران، تاوتویی پرسی ره وایه تیدانی دهستوری کردوه له مه ر دیاردهی شوپش و راپه رینی جه ماوه ری، ههروهها ئه م توئینه وهیه لیکدانه وه و شیکاری کردوه بو لیکه وته یاساییه کانی روداوه کانی ئاداری سالی (1991) له باشوری کوردستان. له کۆتایدا توئهر گه یشتوته ئه و ئه نجامه ی که ئه م روداونه له سروشتی یاساییاندا بریتین له "شوپش"، ههروهها لیکه وتی یاساییان سه بارهت به سیستمی سیاسی و یاسایی له هه ری می کوردستان-عیراق هیناوه ته ئارو، له هه مان کاتدا لیکه وتی یاسایی نه رینیان هه بو بۆسه ر سهروه ری دهوله تی عیراق.

کلپه وشه کان:

دهستور، هزری دهستوری، راپه رین، شوپش، به رهنکاربونه وهی سته م، ره وایه تی دهستوری.

رهه نده یاساییه کانی روداوه کانی⁽ⁱ⁾ ئاداری (1991) له باشوری کوردستان⁽ⁱⁱ⁾ له ژیر روشنایی

هزری دهستورییدا

(توئینه وهیه کی شیکاریه)

ابراهیم صالح قادر به رزنجی

به شی یاسا، کولژی زانسته مرو فایه تییه کان، زانکۆی راپه رین، رانیه، هه ری می کوردستان، عیراق.

پوخته:

ئه م توئینه وهیه به ناویشانی "رهه نده یاساییه کانی روداوه کانی ئاداری (1991) له باشوری کوردستان له ژیر روشنایی هزری دهستورییدا" بریتیه له هه ولکی زانستی یاسایی، له م میانه یه دا تاوتویی روداوه کانی (راپه رین) و (کۆره وی ملیونی) هاوولاتیانی باشوری کوردستان کراوه، که له مانگی ئاداری سالی (1991) پویاندا. توئینه وهیه که به پشت

Article Info:

DOI: 10.26750/Vol(9).No(1).Paper4

Received: 20-February-2022

Accepted: 10- March -2022

Published: 20-March-2022

Corresponding Author E-mail:

Ibrahim.salih@uor.edu.krd

Copyright©2022 Journal of Raparin University.

پیشهکی:

- 1- **ناساندنی بابتهی توپژینهوهکه:** مه‌به‌ستمان له‌پوداوه‌کانی ئاداری (1991) له‌باشوری کوردستان، ئه‌و به‌ره‌نگاربونه‌وه چه‌کداری و چه‌ماوه‌ریه‌یه که له ئه‌ده‌بیاتی شو‌پشگێری کورد و میژوی سیاسی هاوچه‌رخێ کوردستاندا به (راپه‌رین) ناوده‌بریت و له ریکه‌وتی 5 ئاداری سالی 1991 له شاری (رانیه) هه‌لگیرسا، دواتر سه‌رجه‌م شارو شاروچه‌کانی باشوری کوردستانی گرت‌ه‌وه، له‌ناویاندا شاری (که‌رکوک). هه‌روه‌ها مه‌به‌ستمان له روداوی (کو‌په‌وی ملیونی) خه‌لکی کوردستانه که له ریکه‌وتی 31 ئاداری (1991) رویدا.
- 2- **پالنه‌ره‌کانی هه‌لبژاردنی بابتهی توپژینهوهکه:** روداوه‌کانی ئاداری (1991) له‌باشوری کوردستان، هه‌روه‌ها لیکه‌وت و ده‌سکه‌وته‌کانی ئه‌م روداوانه، له‌بنه‌په‌تدا سروشتیکی یاساییان هه‌یه، چونکه بونه هۆکاری پوخاندن و گو‌پینی ده‌سه‌لات و سیستمی سیاسی فه‌رمانه‌وا له به‌شیکی زوری ئه‌و ناوچه‌ی راپه‌رینیان تیدا هه‌لگیرسا، دواتر سیستمیکی حوکمرانی تازه به‌رپاکرا. بیگومان، هه‌ر گو‌رانکاری و پوخاندنیکسی سیستمی سیاسی، یان به‌رپاکردنی سیستمیکی سیاسی تازه، چه‌ندان په‌رسیاری یاسایی ده‌هینته ئارا، که پیوستیان به وه‌لامانه‌وه هه‌یه له‌ریگه‌ی توپژینه‌وه‌ی یاساییه‌وه، هه‌رئه‌مه‌ش پالنه‌ری سه‌ره‌کی بو بۆه‌لبژاردنی بابتهی ئه‌م توپژینه‌وه‌یه.
- 3- **گرنگی و بایه‌خی توپژینه‌وه‌که:** ئه‌م توپژینه‌وه‌یه ده‌چیته خانه‌ی لیکۆلینه‌وه یاساییه‌کان و، بایه‌خی تیوری و پراکتیکی هه‌یه. بایه‌خی تیوری توپژینه‌وه‌که له گرنگی و بایه‌خی ئه‌و چه‌مکانه‌دا ئاشکرا ده‌بیت، که له‌پوانگه‌ی هزری ده‌ستوریه‌وه رانان و شیکاریان بۆ ده‌کات، ئه‌وانیش بریتین له چه‌مکه‌کانی (شو‌پش، راپه‌رین، کوده‌تا، به‌ره‌نگاربونه‌وه‌ی سه‌تم). چونکه هه‌ریه‌کیک له‌و چه‌مکانه‌ کرۆکی هه‌ر توپژینه‌وه‌یه‌کی زانستی تایبته به تیوری گشتی یاسای ده‌ستوری پیکه‌ده‌هینن.
- 4- **کیشه‌ی توپژینه‌وه‌که:** کرۆکی کیشه‌ی ئه‌م توپژینه‌وه‌یه چه‌ده‌کریته‌وه له هه‌ولدان و گه‌ران به‌دوای وه‌لامی ئه‌م په‌رسیارانیه‌ی خواره‌وه‌دا:
  - ا. ئایا (راپه‌رین)ی ئاداری (1991) له باشوری کوردستان، به‌ته‌نها روداویکی سیاسی- میژویی بو، یاخود ئه‌م روداوه سروشت و په‌هه‌ندی یاسایی هه‌یه؟
  - ب. وه‌سفی یاسایی دروست بۆ ئه‌م (راپه‌رین)ه چییه؟ په‌هه‌نده یاساییه‌کانی کامانه‌ن؟ ئایا به‌گویره‌ی ئه‌و پیوه‌رانه‌ی که هزرمه‌ند و شاره‌زایانی ده‌ستوری دایان ناو، ده‌توانریت راپه‌رینه‌که به‌شو‌پش له قه‌له‌م بدریت؟
  - ج. به‌پشت به‌ستن به‌ راوبۆچونی هزرمه‌ندان و شاره‌زایانی ده‌ستوریه‌ی، ئایا راپه‌رین و شو‌پشی چه‌کداری له‌ دژی ده‌سه‌لات و سیستمی حوکمرانی سه‌تمه‌کار، په‌وايه؟ هه‌لوئستی ده‌ستوردانه‌ر و به‌لگه‌نامه ده‌ستوریه‌یه‌کان له‌م باریه‌وه، چییه؟
  - د. ئایا راپه‌رینی ئاداری (1991) له پیناو پاراستنی په‌وايه‌تی ده‌ستوریدا بو؟ بو یان بۆ هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی ده‌ستور و یاسا به‌رکاره‌کان بو؟
  - ه. ئایا روداوی (کو‌په‌وی ملیونی) هاوولاتیانی باشوری کوردستان له ئاداری سالی 1991، به‌ به‌ره‌نگاربونه‌وه‌ی سه‌تم هه‌ژمارده‌کریت؟

و. له و پوانگهیهوه که حکومه تی ههریمی کوردستان-عیراق، دهسکهوتیکی گرنگی روداوهدکانی ئاداری (۱۹۹۱)ه له باشوری کوردستان، ئایا وهسفی یاسایی دروست بو دۆخی یاسایی ئەم حکومه ته له ماوهی نیوان سالی ۱۹۹۲ تا کو سالی ۲۰۰۴، چیه؟

۵- **گریمانە ی توێژینه وه که:** ئەم توێژینه وه یه سی گریمانە ی سه ره کی پیشکەش ده کات:

أ. روداوهدکانی ئاداری (۱۹۹۱) له باشوری کوردستان، له ناوه پۆک و ئامانجا، له ژیر پۆشنای وه سف و پیناسه کانی هزری دهستوری بو چه مکی (شۆرش)، بریتیون له شۆرشیکی سیاسی ته واونه کراو (ثورة سیاسیة غیر مکتلمة). ب. روداوهدکانی ئاداری (۱۹۹۱) له باشوری کوردستان، له سه ر ئاستی ناوخی عیراق، پالپشت نه بون به هیچ ره وایه تی هکی دهستوری و یاسایی، به لکو هه ریه که له روداوهدکانی راپه رین و کۆره و شیوه یه ک بون له شیوه کانی به رنگار بونه وه دژبه سته می سیاسی و سته مکاری یاسایی.

ج. شۆرشی ئاداری (۱۹۹۱) له باشوری کوردستان، لیکه وتی یاسایی گرنگیان هینایه ئارا سه باره ت به به سیستمی سیاسی و یاسایی له ههریمی کوردستان، هه روه ها ئەم لیکه وته یاساییانه به ته نها له له ههریمی کوردستان قه تیس نه بون، به لکو جیاواز له هه ر شۆرشیکی دیکه ی ناوخی، کاریگه ری نه رینیان هه بو له سه ر که سیته ی یاسایی ده وه تی عیراق.

۶- **رێبازی توێژینه وه که:** له م توێژینه وه یه دا به شیوه یه کی سه ره کی ریبازی شیکاری (المنهج التحليلي) به کارهاتوه به مه به سته وه لامدانه وه ی ئەو پرسیارانه ی که کیشه ی توێژینه وه که پیکده هین. ئەم ریبازه گونجاوه بو توێژینه وه ی یاسایی، هه رله به ره وه، توێژه ر پشتی پیه سته وه بو شیکار کردنی روداوهدکانی ئاداری (۱۹۹۱) و لیکه وت و دهسکه وته کانیان به دیدیکی یاسایی بابه تیانه، بوئه وه ی بتوانین له م ریه گه یه وه زانیاری یاسایی تازه سه باره ت به بابه تی توێژینه وه که بخه یه به رده ست.

۷- **پلان و په یکه ره ندی توێژینه وه که:** ئەم توێژینه وه یه به پیشه کیه کی زانستی ده ستپیده کات، دواتر ناوه پۆکه که ی دابه شکراوه بو سی ته وه ر، به م شیوه یه ی خواره وه:

ته وه ری یه که م، تابه ته به رونه کردنه وه ی مانای چه مکی (راپه رین) له چوارچیه ی هزری دهستوریدا، تیایدا هه ولمانداوه سروشتی یاسایی راپه رینی ئاداری (۱۹۹۱) له باشوری کوردستان، دیاری بکه یین. له ته وه ری دوه مدا، پالپشت به راو بوچونی شاره زایانی هزری دهستوری و به لگه نامه دهستوریه کانی، به شیوه یه کی گشتی له باره ی (ره وایه تی) ئەنجامدانی شۆرش و راپه رینی جه ماوه ریه وه ده دوتین، له م ریه گه یه وه ده مانه ویت راده ی ره وایه تی دهستوری و یاسایی روداوهدکانی ئاداری (۱۹۹۱) بزانیین. له ته وه ری سییه مدا، به شیوه یه کی گشتی باس له لیکه وته یاساییه کانی شۆرش ده که یین له ژیر پۆشنای هزری دهستوریدا، دواتر گفتوگۆی لیکه وته یاساییه کانی ئەو روداوانه ده که یین. **له گۆتاییدا** ئەنجام و راسپارده کانی توێژینه وه که خراونه ته رو، له گه ل لیستی سه رچاوه زانستیه به کارهاتوه کانی بو نوسینی توێژینه وه که.

تهوهری یه کهم

سروشتی یاسایی (راپهرین) و (کۆرهوی ملیۆنی) ئاداری (۱۹۹۱) له باشوری کوردستان

له روی زاراوهیی و سروشت و رهههنده یاساییه کانیه وه، چه مک و زاراوهی راپهرین، نزیک و به یه کداچوه له گه ل چه مکه کانی (شۆرش)، کوده تا، به رهنگار بونه وهی سته مکاری، ههروه ها له روی مانا و سروشتی یاساییه وه روداوی کۆرهوی ملیۆنی هاوولاتیانی باشوری کوردستان له سالی ۱۹۹۱، نزیکه له چه مکی به رهنگار بونه وهی سته مکاری.

که واته بۆ ئه وهی بتوانین سروشتی یاسایی (راپهرین) و (کۆرهوی ملیۆنی) هاوولاتیانی باشوری کوردستان له سالی ۱۹۹۱، دیاری بکهین، پیوسته رونه کردنه وه و شیکاری بکهین بۆ چه مکی راپهرین و چه مکه کانی دیکه ی هاوشیوه و نزیک له ئه و، به م شیوهیه ی خواره وه:

یه کهم: چه مکی راپهرین (The concept of Uprising or Insurrection) (iii):

هه رچه نده راپهرین، وهکو دیارده، رهگ و ریشه ی میژویی قولی ههیه، به لام وهکو چه مک و زاراوهیه کی به کارهاتو له لایه ن فه یله سوفان و شاره زیانی زانستی سیاست و کومه لئاسه کان، میژویه کی تازه ی ههیه، و پیتاسه ی جۆراوجۆری بۆکراوه.

هزرمه ند و شاره زیانی ده ستوری، که متر ئه م زاراوه یان به کاره یناوه، به لکو له جیاتی ئه وه چه مک و زاراوه ی (شۆرش) یان به کاره یناوه بۆ وه سف و باسکردنی ئه و روه روه بونه وه و یاخیبونه جه ماوه ریانه ی که له دژی فه رمانره وایانی سیاسی ئه نجام ده درین.

سیاسه توان و نوسه ری ئیتالی (املیو لوسو *Emilio Lussu*) له په رتوکه کهیدا به ناو نیشانی " تیۆری راپهرین" نوسیویه تی: هه ر توندوتیژییه کی چه کداری که له ناو خۆی ولاتی کدا روده دات، به مه به سته گرتنه ده سته لاتی سیاسی، بریتیه له راپهرین، به مه رجیک لایه نیکی توندوتیژییه که پالپشتی زۆرینه ی جه ماوه ری (گه ل) ی هه بیت و هه ولی روخاندنی سیستم و ده سه لاتی سیاسی فه رمانره وادات به ئامانجی به رپا کردنی سیستم و ده سه لاتیکی تازه به پیی کومه لیک بنه مای دیاریکراو، که ده سه ته به ری سه رکه وتنی راپهرین و به رجه سته کردنی ئامانجه کانی ده کات، و ریگر ده بیت له وهی راپهرین له سه ر ریچکه جه ماوه ری و شۆرشگیزییه که ی خۆی لادات. (بروانه: لوسو، ۱۹۸۴، ل ۱۳، ۵۶، ۵۷).

به گویره ی ئه م پیتاسه یه، هه رده م (راپهرین) سروشتیکی توندوتیژی ههیه، و یه کسانه به جه نگیکی ناو خۆیی له دژی سیستمی سیاسی و ده ستوری، که چیتر له لای زۆرینه ی گه ل په سه ندکراو نییه، چونکه ده ستور ده سه ته وستان بوه له چاره سه رکردنی ململانی سیاسیه کانی ناو کومه لگه. هه ربۆیه له دوا ی سه رکه وتنی راپهرین ده ستور و یاسای تازه و گه لپه سه ند ده رده چویندرین. (بروانه: لوسو، ۱۹۸۴، ل ۱۲).

هزرمه ندی سیاسی فه له ستینی (د. عبدالوهاب الکیالی) له (ئینسکلۆپیدیای سیاسی) دا، و له باسی چه مکی (راپهرین) دا، ته نها پیتاسه ی راپهرینی چه کداری (Armed Insurrection) کردوه و نوسیویه تی: کرده یه کی جه ماوه ری راستوخۆیه، خه سه لته ی توندوتیژی ههیه، کاتیک سه ر هه لده دات که نه سازه (التناقضات) ئابوری و کومه لایه تی و نه ته وه ییه کان له ناو کومه لگه دا، ده گه نه چله پۆیه ی نه سازان و دژبه ری. به م شیوه یه زه مینه ی شۆرشگیزی ده ره خسیت بۆ ئه وهی جه ماوه ر به به شداری به رفروانی چینه زه حمه تکیشه کانی جوتیاران و کریکاران دژبه چینی فه رمانره وایان دژبه داگیرکه ری بیانی راپهرین ئه نجام دات. (بروانه: الکیالی، ۱۹۷۹، ل ۳۴۶).

هه‌ندیک له ئەکادیمیست و نوسهران پێیان وایه مەرج نییه راپهرین، هه‌میشه خه‌سه‌ت و سروشتیکی توندوتیژانه‌ی هه‌بیت، به‌لکو گریمانه‌ی ئه‌وه ده‌کریت، گه‌ل به‌به‌کاره‌یتانی رینگه‌ی ناتوندوتیژ، راپهرین ئه‌نجام بدات. لایه‌نگرانی ئه‌م بۆچونه به‌م شیوه‌یه پێناسه‌ی راپهرین ده‌کهن: بریتیه‌له به‌رگریکردنیکه میلیی به‌ردهوام و روبه‌روبوونه‌وه‌یه‌کی ژیری گشتگیر به‌گرتنه‌به‌ری شیوازی شارستانی یان به‌به‌کاره‌یتانی توندوتیژی، یاخود به‌هه‌ردو شیوازه‌که، له‌لایه‌ن گه‌ل و نه‌ته‌وه و گروهه‌ کۆمه‌لایه‌یه‌تیه‌کانه‌وه، ئه‌نجام ده‌دریت، له‌دژی سته‌م و گه‌نده‌لی و خراپه‌کاری ئه‌و ده‌سه‌لاتدارانه‌ی که به‌به‌کاره‌یتانی هیز و زۆرداری، له‌پێناو مانه‌وی خۆیان له‌ده‌سه‌لات، هه‌ولده‌دن ویست و چاره‌نوسی جه‌ماوه‌ری راپه‌ریو زه‌وت بکه‌ن و ناسنامه‌ی نه‌ته‌وه‌یی و کۆمه‌لایه‌تییان بسپرنه‌وه و سامانه‌که‌یان به‌تالان ببه‌ن، و پیره‌وییه‌کانی ژیره‌ی ده‌خه‌ن! هه‌ندیکجار گروهیکی کۆمه‌لایه‌تی له‌پێناو مانه‌وه‌یان له‌ژیان راپه‌رین به‌رپاده‌کهن له‌دژی ئه‌و فه‌رمانه‌وه‌ایه‌ی که هه‌ولی له‌ناو بردن و قه‌رکردنیان ئه‌دات. (بروانه: ابوالقرايا، ۲۰۲۰، ل ۱۱۵).

به‌بۆچونی توێژه‌ر، راپه‌رین به‌ده‌رنیه‌یه له‌ توندوتیژی، به‌لام ده‌گونجیت، به‌بی رۆبه‌روبوونه‌وه‌ی چه‌کداری و هه‌لگیرسانی جه‌نگی ناوخۆییش ئه‌نجام بدریت، ئه‌گه‌ر بیت و سوپا و هیزه چه‌کداره‌کان، هه‌ر له‌سه‌ره‌تاوه، بچه‌ به‌ره‌ی گه‌ل و جه‌ماوه‌ری راپه‌ریو. وه‌ک ئه‌وه‌ی له‌راپه‌رینه‌کانی نازده‌کراو به‌ (به‌هاری عه‌ره‌بی) له‌ ساڵی ۲۰۱۱ له‌ هه‌ریه‌که له‌ ولاتی (تونس) و (میسر) رويدا.

په‌یوه‌ندی‌دار به‌ پێناسه‌کانی سه‌ره‌وه، ده‌بینین په‌یوه‌ندیه‌کی به‌هیز له‌نیوان (راپه‌رین) و (شۆرش) دا هه‌یه، که هه‌ندیکجار ده‌توانریت ئه‌م دو چه‌مکه به‌ هاوواتای یه‌کتری به‌کاربه‌یتن، چونکه، له‌ بنه‌ره‌تا (راپه‌رین) بریتیه‌له قوناغیکی ئاماده‌سازی گه‌نگ بۆ به‌رپاکردنی (شۆرش)، به‌لام نابیت ئه‌و راستیه‌ش نایه‌ده‌ بگرین، که مەرج نییه هه‌مو راپه‌رینیک ببیته‌ هۆی به‌ ئه‌نجام گه‌یاندنی (شۆرش). ئه‌مه‌ش بۆ ئه‌وه ده‌گه‌ریته‌وه، که هه‌ندیکجار راپه‌رین له‌ شیوه‌ی په‌رچه‌کردار و ناره‌زایی و توپه‌بونیکی جه‌ماوه‌ریدا، ده‌رده‌که‌وی، بۆماوه‌یه‌کی کاتی له‌دژی بریاریک یان کرده‌وه‌یه‌کی ده‌سه‌لاتدار، دوا‌ی هه‌لوه‌شانده‌نه‌وه‌ی ئه‌و بریاره‌ یان کۆتاییه‌یتان به‌و کرده‌وه‌یه، رق و توپه‌یی جه‌ماوه‌ر و راپه‌رینه‌که داده‌مرکیته‌وه.

په‌یوسته‌ ئه‌وه به‌بیر به‌یتنه‌وه، که ته‌قینه‌وه‌ی توپه‌یی جه‌ماوه‌ر و ئاراسته‌کردنی دژ به‌ده‌سه‌لاتی فه‌رمانه‌وا، وه‌ک شیوه‌یه‌ک له‌ شیوه‌کانی (راپه‌رین)، جیاوازه له‌ بابته‌ی خۆپیشانانی میلیی و ناره‌زایی جه‌ماوه‌ری (المظاهرات الشعبية و الاعتصامات الجماهيرية) که به‌یاسا ریکخراوه و زۆربه‌ی جاریش توندوتیژی لیده‌که‌ویتته‌وه. لیره‌دا دوپاتی ئه‌و راستیه‌ ده‌که‌ینه‌وه که هه‌رکاتیک به‌شیک له‌گه‌ل، له‌ده‌ره‌وه‌ی چوارچیه‌ی یاسا به‌رکاره‌کان، رق و توپه‌یی خۆی دژ به‌ ده‌سه‌لات ده‌ربهریت و پیاده‌ی توندوتیژی بکات، ئه‌وه مانای ئه‌وه ده‌گه‌یه‌نیت، که دۆخیک هاتۆته ئاراوه، پێیده‌وتریت دۆخی راپه‌رین و یاخیبونی جه‌ماوه‌ری.

به‌شیوه‌یه‌کی گشتی هه‌مو (راپه‌رین) یک به‌ (شۆرش) هه‌ژمارناکریت، هه‌رچه‌نده، له‌بنه‌ره‌تا (شۆرش) بریتیه‌له به‌ره‌می راپه‌رینی جه‌ماوه‌ری، له‌م روانگه‌یه‌وه، هه‌ریه‌که له‌ شۆرشه‌ی فه‌ره‌نسی ساڵی ۱۷۸۹، شۆرشه‌ی په‌له‌شه‌فی-پوسی ساڵی ۱۹۱۷، شۆرشه‌ی گه‌لانی ئێران له‌ ساڵی ۱۹۷۹، به‌ره‌می راپه‌رینی جه‌ماوه‌ری. (بروانه: أبو القرايا، ۲۰۲۰، ل ۱۱۸).

هه ندىكى تر بهم شيوهيه پيناسهه راپهرين دهكهن: برىتئيه له جولانه وهيه كه جه ماوه رى كه به هوى روداويكى له ناكاو له چوارچيوه دهولهت و كومه لگه سه ره له دهات، جا ئه و روداوه له ناكاو چ له بواري سياسي يان ئابورى يان كومه لايهت ياخود له بواري سه ربازيدها، رويدات. (بروانه: ابوعون، 2017، ل 22).

تويژهر پئى وايه، ئه م پيناسهههه كوتايى، كه مو كورتى ههيه، چونكه مه رج نئيه راپه رينى جه ماوه رى هه مئيشه به رئه نجامى په يدايونى روداويكى له ناكاو بيته، به لكو به پئى پولىتى فهيله سوڤى فه ره نسى (ئالان باديو) بو دياردهى راپه رين، سى جو ر راپه رين ههيه، جو رى كيان به شه كه (جزئى) و سنورداره و په رچه كردارىكى جه ماوه رى كاتئيه دژ به سته ميكي ديارى كراو ئه نجام ده ريت. جو رى دوهميان گوزارشت دهكات له بيده نكيه كه سامناكى چه پيندراو (مكبوت)، كه به هوكارى روداويكى له ناكاو رق و تورپه يى جه ماوه ر ده ته قئته وه و كوتى بيده نكي ده شكئيت و راپه رين رودهات. به لام جو رى سئيه ميان برىتئيه له راپه رينى ميژويى، كه له ئه نجامى به رده وامى و به هئيزى چالاكى كرده وهى شو ر شگيرئيه وه رودهات، و ده بيته هوكارى ئافراندى واقئعئى تازه و والا كرنى ئاسويه كى. (بروانه: السنوسى، 2013، <https://www.aljazeera.net/opinions/2013/1/24/>).

به برواى تويژهر، راپه رينى ئادارى (1991) كه له باشورى كوردستان رويدا، برىتئيو له راپه رينى ميژويى، پشتبسته به و پولىنكارئيهه (باديو) كرده وه تى بو چه مكى (راپه رين)، هه روه ها به به لگه ئه وهى كه سه ركردايه تى سياسي شو رشى نوئ له باشورى كوردستان، له سالى 1975 به دواوه، جارى ده سته پئى كرنه وهى شو رشى دابو له دژى رژئيمى به عسى فه رمانه وه له دهوله تى عئراق.

په يوه نديدار به هه مو ئه وهى له مه و پئيش باسكرا، تويژهر پئيشنازى ئه م پيناسههه دهكات بو چه مك و زاراوهى راپه رين: برىتئيه له شيوههه كه له شيوهه كانى به رهنكار بونه وهى گهل له دژى سته مى ده سه لات و سيستمى سياسي و ياسايى حوكمران. هه روه ها هه لوئست و كرده وهه كهى شو ر شگيرى و جه ماوه رى پاساودراو و پئويسته بو فه راهه مكردن و پاراستنى ماف و ئازاديه گشتى و تاكه كه سئيه كان و به پا كرنى دادپه روه رى كومه لايه تى له چوارچيوه كومه لگه و دهوله تدا، كه له ده ره وهى دهق و ريساو ريكاره ده ستورى و ياسايهه كان ئه نجام ده ريت.

دوهم: چه مكى شو رش (The concept of Revolution):

له راستئيدا، چه مكى شو رش به مانا گشتئيه كهى برىتئيه له په يوه نديه كهى ديالىكتيكي مؤدير نيزه كراو به ئامانجى فراژوبون و پئيشقه چونى ژيانى مروئى، رودهات. له م ديدگايه وه كومه لگه ئه مرو قا ئه تى به هره مه ندبوه له شو رشى پئيشه سازى، شو رشى زانستى، شو رشى ئه ليكترؤنى، .....هتد. (بروانه: العوده، 2012، ل 33).

مه به سته له باسكردنى چه مكى شو رش له م تويژئيه وهه ده، برىتئيه له تئيه گه شتن له چه مكى شو رشى جه ماوه رى كه له چوارچيوه كومه لگه و دهوله تئى ديارى كراودا، رودهات.

فه رهه نكي سياسي ئوكسفؤرد بهم شيوههه پيناسهه شو رش دهكات: برىتئيه له پئىقاژوى هه لوه شانده وهى سيستمىكى حوكمرانى به رقه رار و، گواستنه وهى ده سه لات و حوكمرانى بو سه ركردايه تيه كه تازه، هه روه ها ريكخستنه وهى په يكه ره بندى ريشه ييه له بواري په يوه نديه كومه لايه تى و ئابورئيه كاندا. (بروانه: McMILLAN, 2005, p.461).

هزرمه ندى ده ستورى فه ره نسى (جو رج بو ردؤ G.Buradau)، پئىوايه (شو رش) واته، گو رانكارى ريشه يى و قول له سيستمى كومه لايه تى و سياسيدا. (وه رگيراوه له: عبدالله، 2004، ل 482). به برواى ئه م هزرمه نده شو رش برىتئيه له گو رينى بيروكهى ياسايى باو (الفكرة القانونية السائدة) له كومه لگه دا، به شيوههه كه له دوامى سه ركه وتنى

شۆرش، بىرۆكه يه كى ياسايى تازه ده بىته شوينگره وهى بىرۆكه ي ياسايى كۆن كه له پيش شوپشدا باوبوه. له ئەنجامدا سيستمىكى دهستورى-ياسايى تازه بهرپادهكرىت، و سيستمى پيش شوپش ههله وه شينرئيه وه. (وهرگيراهه له: عصفور، ١٩٥٤، ل٢١٨). شايانى باسه به شىك له شاره زيانى هزرى دهستورى له ولاتى ميسر، لايهنگرى ئەم بۆ چونهن. (بروانه: عبدالله، ٢٠٠٤، ل٤٨٢).

به بۆچونى تويزهر، ئەم پيناسه يه به ده رنبيه له رهخه لىگرتن، چونكه دروست ئەوه يه كه پيش ئەنجامدانى شوپش بىرۆكه ي ياسايى باو له لاي تاكه كه سه كان دهگورپت و نه سازده بىت له گه ل سيستمى دهستورى و سياسى بهر قه رار، هه ر ئەم گورپانكاره شه ده بىته هه وىنى هه لگيرساندى شوپش، و له دواى سه ركه وتنى شوپشه كه سيستمى دهستورى و سياسى دهگوردرىت. زۆربه ي جار شوپش سيستمى كۆمه لايه تيش دهگورپت. ئەمه ش به له بهرچا و گرتنى ئەو راستيه ي كه سيستمى كۆمه لايه تى سيستمى فراوان و هه موه كيه و گشت لقه سيستمه كانى (sub-system) ديكه ي وهكو: سيستمى (سياسى، دهستورى-ياسايى، ئابورى، پهروه ده يى،... هتد) له خۆ ده گرىت. (بروانه، العاني، ٢٠٠٩، ل١٠). به ده ر بىنئىكى تر، گورپنى بىرۆكه ي ياسايى باو له كۆمه لگه دا، هوكار و پالنه ره بۆ شوپش و راپه رينه كان نه ك لىكه وت و ئەنجام.

ئاشكرايه كه له هه ر كۆمه لگه يه كى سياسيدا، بىرۆكه ي ياسايى باو، برىتئيه له كۆى ئەو ويست و داخو زيانه ي كه زۆرينه ي تاكه كه سه كان هه يانه، له ماوه يه كى ديارىكراودا سه باره ت به شئوه ي ده ولت و جوړى سيستمى سياسى و رىكخستنى تايبه تكارى دامه زراوه دهستورئيه كان، و ديارىكردنى ناوه رۆك و سنورى ماف و ئازاديه كان (الشىخ، ٢٠٠٢، ل٥-٦).

هزرمه ندى فه ره نسى (توكيو فيل Alexis de Tocqueville) ده لئىت: شوپش برىتئيه له هه ولى تئيه پراندى ئەو جياوازيه زۆره ي له نيوان چينى فه رمانزه وا و هاوولتئاندا دروستبوه، هه ربويه شوپش هه ول ده دات كه بنه ماى يه كسانى له به رده م ياسادا له نيوان هاوولتئان خويان، هه روه ها له نيوان ئەوان و فه رمانزه واكاندا بچه سپئئيت، به م شئوه يه شوپش ده توانئت سه ره له نوئى نرخاندن و گرنگى و كارايى بۆ چه مكى (گرئيه ستى كۆمه لايه تى) بگيرئيه وه. (بروانه: العوده، ٢٠١٢، ل٣٦).

هه ندئىكى تر له شاره زيانى دهستورى ده لئىن: شوپش برىتئيه له راپه رينئىكى مىللى كه گه ل يان به شىك له رۆله كانى گه ل پئى هه لده ستن دواتر زۆرينه ي گه ل پشتئوانى ده كات، له ئەنجامدا گورپانكارى بنه رته ي و له ناكو له ژيانى سياسى و ئابورى و كۆمه لايه تى كۆمه لگه و ده ولتدا، روده دات، له و رىگه يه وه هه ولده درئت بنه ماى تازه بۆ رىكخستنه وه و گه شه كردنى كۆمه لگه دابنرئت، كه جياوازن له بنه ما كارپىكراوه كانى پيش شوپش.

به م پئيه، شوپش برىتئيه له كرده وه يه كى ريشاژوبى (عمل جزرى) به ئامانجى گورپنى ئەو دۆخه سياسى و ئابورى و كۆمه لايه تيه ئەنجامده رئت، كه له ئاراديه، بۆئه وه ي دۆخئىكى ديكه ي تازه به ئينرئيه ئارا (بروانه: حلمي، ١٩٦٦، ل٨٧. الخطيب، ٢٠٠٦، ل٥٩٨).

سه رنجى تويزهر سه باره ت پيناسانه كه ي سه ره وه، ئەوه يه كه مه رج نئيه ئامانجى هه مو شوپشه كان برىتئيت له هئانه ئاراي گورپانكارى ريشه يى و گشتگير له سه رجه م بواره كانى ژيانى كۆمه لگه دا، به لكو ده شئت ئامانجى شوپش ته نها گورپنى سيستمى سياسى بئت، ئەمه ش به شوپشى سياسى (Political Revolution) ناوزه ده كرىت.

پالپشت بۆ ئەم بۆچونە، تێبینی دەکەین که لای فەیلەسوفی بە ناوبانگ (ئەفلاتون)، شۆرش بریتییە لە گۆرینی شیوەی حکومەت. (بروانە: ۲۰۰۸، ل ۲۷). هەرچەندە، زۆربەى جار گۆرینی سیستمى سیاسى، که لە پرێگەى گۆرینی دەستور دیتە ئارا، دواتر گۆرانکاری لە سیستمى یاسایى و ئابورییدا، بە دوا دیت.

هزرماندانى دەستورێى لە پەرى ئامانجەوه، (شۆرش) پۆلیندەکەن بۆ دو جۆر، یەكەمیان، بریتییە لە شۆرشى کۆمەلایەتى (شۆرشى گشتگیر) که ئامانجى ئەوهیه سیستمى کۆمەلایەتى بگۆریت. هەرچى جۆرى دوهمیشە، دەکریت بە (شۆرشى سیاسى) ناوزەدبکریت، که لە پرستیدا شۆرشىکى بەشەكى (جزئى)یە، کاریگەرى راستەخۆ و فراوانى ناییت لە سەر سیستمى کۆمەلایەتى. (بروانە: ۲۰۱۱، ل ۱۰۲).

بەشیک لە شارەزایانى دەستورێى بۆ تیگەیشتن لە شۆرشى سیاسى، نمونە بە شۆرشى گەورەى فەرەنسى دەهیننەوه، که لە سالى ۱۷۸۹ پویدا، ئەم شۆرشە بو بە هۆى گۆرینی سیستمى حوکمرانى لە پاشایەتیهوه بۆ کۆمارى، بەلام گۆرانکاری ئەوتوى لە بوارەکانى ئابورى و کۆمەلایەتیدا دروستنەکرد، بەبەلگەى ئەوهى شۆرشەکه دانیان بە بەردەوامبونى سیستمى ئابورى لە سەر بنەمای کارکردن بە پرێچکەى ئابورى ئازاد. (بروانە: شیخا، ۲۰۰۶، ل ۲۸۹).

لەگەل ئەوهشدا، بە پێویستى دەزانیان ئامژە بۆ ئەوه بکەین که دەشیت بە تێپەرپونى کات، شۆرشى سیاسى بگۆردریت بۆ شۆرشىکى گشتگیر، چونکه سیستمى سیاسى، لە چوارچێوهى سیستمى کۆمەلایەتیدا، لقه سیستمىکى بەهیزە و کارلێک لەگەل لقه سیستمەکانى تر دەکات و، زۆرتین کاریگەرى پرێژەى هەیه بۆ سەر ژيانى تاکەکەسەکان و کۆمەلگە و دەولەت، ئەمەش بە هۆى ئەوهى که پەيوەندیهکى قولى هەیه بە بابەتى دەسەلات (authority)، و کۆنترۆلکردن، و بالادەستى (Domination). (بروانە، النجار، ۲۰۰۴، ل ۱۵-۱۶).

لەمباریهوه نوسەرى فەرەنسى "پریفۆست پارادۆل" (*Prevost-Paradol*) لەبارەى شۆرشى سالى ۱۷۸۹ى ئەو ولاتە نوسيوهتێ: پیکهاته و دۆخى کۆمەلایەتى لە فەرەنساى دواى شۆرش تەواو جیاواز بو لە دۆخى پێش شۆرش، چونکه کۆمەلگەى فەرەنسى لە دواى شۆرش کەوتە ژێر کاریگەرى کۆمەلێک بنەما و بێرۆکه و تیورى تازە، که لە دواى شۆرش سەریانه لدا. هەرچەندە ئەنجامى راستەوخۆى شۆرشەکه بریتیبوو لە گۆرانی سیستمى سیاسى (شیوهى حوکمرانى)، بەلام سیستمە تازەکه سەقامگیرنەبو، تا ئەوکاتەى توانى دواى تێپەرپونى ماوهیهکى درێژ خۆى بگونجینیت لەگەل سیستمى کۆمەلایەتى دواى شۆرش. (وهرگیراوه له: لیلة، ۱۹۶۲، ل ۹۲۹۳).

کەواتە: چەمكى شۆرش، بە مانا سیاسیهکەى (شۆرشى سیاسى) لە پەرى ئامانج و پەهەندە یاساییهکانیهوه، یەكسانە بە چەمكى راپەرینیکی میژویى که درێژ کراوهى چالاکی شۆرشگیرانهى ئامانجداره، لەگەل ئەوهشدا، شۆرش دەبیتە بەرهمى راپەرین، نەك بە پێچەوانهوه. -پیشتر ئەمەمان پونکردۆتهوه-

لێرەوه دەگەینه ئەو ئەنجامهى، که وهسفى یاسایى دروست بۆ راپەرینی ئادارى (۱۹۹۱) لە باشورى کوردستان، ئەوهیه که بلێین ئەم راپەرینه شۆرشىکى سیاسى بو، چونکه جەماوهرى و گشتگیر بو، سەرجهم شار و شارۆچکەکانى کوردستانى باشورى گرتەوه و، تايبەت نەبو بە چین و توێژیکى تايبەتى کۆمەلگە یان بە ناوچهیهکى دیاریکراوى کوردستان، هەر وهه پەرچه کرداریکی جەماوهرى کاتى نەبو، بە لکو راپەرینهکه درێژکراوهى کردەوهى شۆرشگیرى بو، که ئامانجى سەرەكى پوخاندنى دەسەلاتى فەرمانرەوا و گۆرینی سیستمى سیاسى بو، هەر وهه هاوشیوهى هەر شۆرشىکى دیکەى میلی، لیکهوت و پەهەندى سیاسى و یاسایى هەبوه، که لە تهوهرى دوهمى ئەم باسەدا تاوتویان دەکەین.

سپهه: چه مکی کودتا (The concept of Coup de etat):

له میانه ی خۆیندنه وه ی توێژهر بۆ په رتوک و دانراوه کان (مؤلفات) ی یاسای ده ستوری، تیبینی ده کریت که شاره زایانی ده ستوری خۆیان له قهره ی پیناسه کردنی چه مکی (کودتا) نه داوه، ئه مه ش بۆ ئه وه ناگه رپه ته وه، که پیناسه کردنی ئه م چه مکه ئاسته م بیته، به لکو هۆکار ئه وه یه که کودتا چیه کان هه رده م به ناوی شوهر شه وه کودتا ئه نجام ده دن و، ده یانه ویت له م رپه گه یه وه پالپه شتی جه ماوه ری به ده ست به یینن.

زیاد له مه ش، تیبینی ده کریت که، خالی هاوبه ش له نیوان چه مکه کانی (راپه رین-راپه رینی میژوی به و شیوه یه ی که که پیشتر رونمان کرده وه- شوهرش، کودتا) دا هه یه، چونکه هه ریه کیکیان له چوارچیه وه ی سیستمی سیاسی حوکمراندا، پوده دن، لیکه وتی راسته وخۆی هه ر کامیکیان، بریتیه له روخاندنی ده سه لاتی فه رمانه روا و ده ست به سه رداگرته ی ده سه لات.

به لام له روی بکه ر و ئامانجه وه کودتا جیاوازه له چه مکه کانی (راپه رین) و (شوهرش)، چونکه، بکه رانی (کودتا) له بنه رهدا، ئه و که سانه ن که خۆیان به رپر سیاریتی سیاسی یان هه والگری و سه ربازی بالایان هه یه له حکومه تا، زۆربه ی جار (کودتا) له لایه ن سه روک وه زیران، یان وه زیری به رگری، یان سوپا سالاری ولات یان سه روکی ده زگای هه والگری نیشتمانی، ئه نجام ده دریت، به لام بکه رانی شوهرش (راپه رین) بریتین له که سانیک که له ده ره وه ی ده سه لاتن، به لکو بونه ته قوربانی سه ته مکارییه کانی ده سه لاتی فه رمانه روا، زۆرینه ی ئه و که سانه ش له چینی زه حمه تکیش و پرۆلیتارن.

به شیوه یه کی گشتی، ئامانجی کودتا چیه کان ئه نجامدانی چاکسازی و گۆرانکاری ریشه یی و به سو دنیه که له خزمه ت به به رژه وه ندی گشتی بکات، به لکو ئامانجی سه ره کی کودتا چیه کان بریتیه له ده سه ته سه رداگرته ی ده سه لاتی سیاسی، له م پینا وه شدا، هه لده ستن به گۆرینی فه رمانه روا ی ولات یان ده سه ته بژیری فه رمانه روا له رپه گه ی به کاره یانی هیژی سه ربازییه وه.

هه روه ها، شوهرش گپه ره کان و سه رکرده کانی راپه رین، وه کو ئامانج سه یری شوهرش و راپه رین ناکه ن، به لکو له لای ئه وان شوهرش (راپه رین) بریتیه له ئامرازیک بۆ گه یشتن به ئامانجه سه ره که یه که، ئه ویش بریتیه له کۆتاییه یان به سه ته مکاری ده سه لات و ئه نجامدانی گۆرانکاری ریشه یی له پینا و چاکه ی گشتی، به لام له لای کودتا چیه کان، خودی ده سه ته سه رداگرته ی ده سه لات بریتیه له ئامانجی سه ره کی کودتا، به پالنه ری سو دی که سی. (بروانه: رعد، ۲۰۱۱، ل ۱۰۱). جیگه ی سه رنجه، که شاره زایانی ده ستوری له میانه ی باسکردنیان له شیوازه نائاساییه کان بۆ کۆتاییه یان به ده ستور و یاسا بنه رته ییه کان، ته نها باسی شوهرش و کودتا یان کرده و.

به بۆچونی توێژهر هۆکاری به کارنه هیئانی زاراوه ی (راپه رین) له پال هه ردو زاراوه ی (شوهرش) و (کودتا)، له لایه ن شاره زایانی یاسای ده ستوری بۆ ئه وه ده گه رپه ته وه، که هه مو راپه رینیک به شوهرش هه ژمارنا کریت، زۆربه ی جار راپه رین له چوارچیه وه یه کی جوگرافی بچوکدا هه لده گیسیت، داواکارییه کانی خه لکی راپه ریو داواکاری ناوچه یی و سنوردارن و نابنه جیگه ی پالپه شتی زۆرینه ی گه ل، هه تا ئه گه ر راپه رینه که ش سه ره که وتو بیته، گوزارشت له خواستی گشتی کۆمه لگه ناکات، یاخود راپه رینه که، له شیوه ی په رچه کرداریکی جه ماوه ری کاتییدا، له دژی ده سه لاتی سیاسی، ده رده که ویت، به لام راپه رینی میژوی-که سه رتاسه ری و گشتگیره و درپژکراوه ی چالاکی شوهرش گپه ریه، له سه روه شتندا یه کسانه به شوهرش، هه ر له به ره وه شاره زایانی ده ستوری، ته نها زاراوه ی شوهرش و کودتا به کارده یینن بۆ گوزارشتکردن له شیوازی نائاسایی بۆ کۆتاییه یان ده ستور.

به‌شیکي زۆر له شاره‌زياني ده‌ستوري، له‌روی په‌هه‌ند و لیکه‌وتی ياسایی، هه‌چ جياوازيه‌ک له نيوان چه‌مه‌کاني شۆرش و کوده‌تا دا، ناکه‌ن. (بروانه: الدبس، ۲۰۱۴، ل ۳۶۷، الشاوي، ۲۰۰۶، ل ۲۹۵). چونکه، هه‌ردوکیان، به‌شيوه‌ی نا ئاسایی و له‌ناکاو، له‌ده‌ره‌وه‌ی چوارچيوه‌ی ده‌ستوري به‌رکار پوه‌ده‌ن، ده‌بن به‌هۆکاري پوخاندنی ده‌سه‌لاتی فه‌رمانه‌ه‌واو، هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی ده‌ستور.

هه‌ندیک له شاره‌زياني ياسای ده‌ستوري پييانوايه ده‌شیت له ولايتيکدا سه‌ره‌تا کوده‌تا روبه‌ت، به‌لام به تپه‌په‌بونی کات چه‌مک و مانای کوده‌تا بگۆردریت و ببیت به‌شۆرش، ئەمه‌ش کاتيک پوه‌ده‌ت که ده‌سه‌لاتی کوده‌تاچی هه‌لبستیت به ئەنجامدانی گۆرانکاری ريشه‌یی به‌ره‌مه‌دار و به‌سود له بارودوخی ژيانی ئابوری و کۆمه‌لايه‌تی، که پيش رودانی کوده‌تاکه، باوبوه، هه‌مو ئەم گۆرانکاریانه‌ش پيوسته له ريگه‌ی گۆرینی ده‌ستور و ده‌قی ياسایی تازه‌وه ئەنجامدريين. (بروانه: لطيف، ۱۹۷۶، ل ۲۱۲).

ليزه‌وه ده‌گه‌ينه ئەو ئەنجامه‌ی، که چه‌مکی (شۆرش) چه‌مکی فراوانتر و گشتگيرتره له هه‌ردو چه‌مکی (راپه‌رين) و (کوده‌تا)، به‌شيوه‌یه‌ک ده‌توانين بلين، هه‌ر راپه‌رين و ياخيونيکی جه‌ماوه‌ری يان هه‌ر کوده‌تايه‌ک که به‌ئامانجی گۆرینی سيستمی سياسي، ئەنجامدرييت، له‌ده‌ره‌وه‌ی چوارچيوه‌ی ده‌ستوري به‌رکار، دواتر ئەو راپه‌رينه ياخود ئەو کوده‌تايه سه‌رکه‌وتن و پشتيوانی گه‌ل به‌ده‌سته‌پييت، ئەوا به‌شۆرشیکي سياسي هه‌ژمارده‌کريت.

هه‌روه‌ها بۆمان رونه‌ويه‌وه که به‌کاري سه‌ره‌کی شۆرش و راپه‌رينه‌کان، که سانيکن له‌ده‌ره‌وه‌ی بازنه‌ی ده‌سته‌بژيري حوکمران، به‌لکو ئەندامی چینی بييه‌شکراوی کۆمه‌لگه‌ن و له‌لايه‌ن ده‌سه‌لاته‌وه سه‌رکوته‌راون. به‌لام، به‌په‌چه‌وانه‌وه به‌کاري کوده‌تا، هه‌رده‌م خويان به‌شیکن له‌وه‌ده‌سه‌لاته‌ی که کوده‌تای له‌دژ ئەنجام ده‌ده‌ن.

له‌گه‌ل ئەوه‌شدا ده‌توانين بلين پشت به‌ستن به‌په‌وه‌ری جياوازی نيوان به‌کاري شۆرش (راپه‌رين) کوده‌تا، به‌په‌وه‌ریکی يه‌کلاکه‌ره‌وه دانانريت بۆ جياکردنه‌وه‌ی چه‌مه‌کاني شۆرش (راپه‌رين) و کوده‌تا. چونکه مه‌رج نييه له سه‌ره‌تادا زۆرينه‌ی گه‌ل به‌شداری راپه‌رين (شۆرش) بکات، به‌لکو هه‌رده‌م که‌مینه‌یه‌کی شۆرشگير راپه‌رين هه‌له‌ده‌گيرسين و سه‌رکيشی به‌ ژيانی خويان ده‌که‌ن، دواتر ئەگه‌ر ئەو که‌مینه‌یه سه‌رکه‌وتنيان به‌ده‌سته‌پينا، ئەوا دوخیکي گه‌لانجوش ديته‌ئارا که زۆرينه‌ی گه‌ل پالپشتی له راپه‌رينه‌که ده‌که‌ن.

هه‌روه‌ها، سه‌باره‌ت به‌پشت به‌ستن به‌په‌وه‌ری (ئامانج) بۆ جياوازی نيوان هه‌رسی چه‌مه‌که‌که، ده‌توانين بلين، ئەم په‌وه‌ره يه‌کلاکه‌ره‌وه نييه، چونکه، ئامانجه راکه‌يه‌ندراوه‌کاني هه‌ر کوده‌تايه‌ک، بریتين له ئامانجی شۆرشگيري، له‌وه‌ ريگه‌يه‌وه کوده‌تاجييه‌کان ده‌يانه‌ويت سۆزی جه‌ماوه‌ر به‌لاي خوياندا راکيشن، به‌لام له‌واقيعدا، زۆريک له کوده‌تاکان، ده‌بنه هۆی دامه‌زراندن و به‌هيزکردنی سيستم و ده‌سه‌لاتی ديکتاتۆری.

جياواز له‌هه‌مو ئەوه‌ی له‌مه‌وپيش باسمان کرد، هه‌ندئ له شاره‌زيانی ياسای ده‌ستوري پييان وايه، هه‌رچه‌نده گه‌ل، به‌ناوی ئەنجامدانی (شۆرش) له دژي فه‌رمانه‌ه‌وا، راپه‌ريت، به‌لام ئەگه‌ر دواتر ئامانج و ده‌سه‌کوتی سه‌ره‌کی شۆرش و راپه‌رينه‌که، له پالپشتيکردنی فه‌رمانه‌ه‌واي تازه‌دا، کورت بکريتته‌وه، به‌بئ ئەوه‌ی هه‌چ گۆرانکاریه‌کی ئەرينی له سيستمی سياسي يان له سيستمی کۆمه‌لايه‌تيدا، بيته ئارا، ئەوا ناتوانين ئەو راپه‌رين و به‌ره‌نگاربه‌ونه‌وه جه‌ماوه‌ریه‌ی که پويداوه، به‌شۆرش هه‌ژماری بکه‌ين، چونکه پالپشتی جه‌ماوه‌ری بۆ ده‌سه‌لاتی ديکتاتۆری نابيته هۆی دارپینی خه‌سه‌لتی سه‌تمکاری و ديکتاتۆربونی ئەو ده‌سه‌لاته. (بروانه: المتولي، ۱۹۶۳، ل ۷۵-۷۶).

که‌واته، له ولايتيکدا که شۆرش و راپه‌رينی جه‌ماوه‌ری تيدا هه‌له‌ده‌گيرسييت، هه‌نديجار ئەگه‌ری ئەوه هه‌يه که چه‌مک و پيپه‌ژۆی شۆرش و راپه‌رين، بگۆردريت بۆ کوده‌تا، چونکه ده‌شیت هه‌ندئ له سه‌رکرده و پيشه‌نگانی

راپهرین (شۆرش)، به ریکهوتنی ژیربه ژیر له نیوان خۆیان یان له گهڵ بریاربه دهستانی سوپا، یان به پشتیوانی دهوله تانی بیانی، به ناوی شۆرش و رهوایه تی شۆرشگێری (الشرعية الثورية) و پاریزگاری له ئامانجه کانی شۆرش، به شیکی فراوان له چین و توێژه جیاجیاکانی کومه لگه به لای خۆیاندا کیش بکه و، به روالهت هه ندی گۆرانکاری سیاسی ئه نجام بدن، به لām له ناوه رۆکدا ئامانجیان پوانکردنی ده سه لاته بۆ سود و به رژه وندی خۆیان، به م شیوه یه، له (واقع) دا، شۆرش (راپهرین) ئامانجه کانی ناپیکیت و ده گۆریت بۆ (کوده تا). هه روه ها شۆرشگێره کان و جه ماوه ری راپه ریو- ده کرینه قوربانی کوده تایه کی سه ربازی له به رژه وندی که مینه یه کی ده سه لاتخواز بۆ دامه زرانندی سیستمی دیکتاتوری و، گه رانه وه بۆ دۆخی پیش شۆرش، ئه م دۆخه له هزی ده ستوریدا پینده وتریت (شۆرشی دژ Counter-revolutionary). (بروانه: المتولي، ۱۹۶۳، ل ۷۹).

سه ره رای ئه وه ی که پیشتر باسکرا، توێژه ره به پیوستی ده زانیت له گۆشه نیگایه کی دیکه وه، شیکردنه وه بۆ په یوه ندی به یه کداچوی نیوان شۆرش (راپهرین) و کوده تا بکات. هه روه کو چۆن له مه وپیش رونمان کرده وه که ره نگه هه ندیجار چه مکی شۆرش و راپه رین بگۆریت بۆ کوده تا، به هه مان شیوه و به ئه ندازه یه کی که متر گریمانه ی ئه وه ده کریت که ده شیت (کوده تا) ش بگۆردریت بۆ (شۆرش)، به شیوه یه کی ئه وتۆ که زۆرینه ی گه ل- به تیگه یشتنیکی دروست له مانای ره وایه تی سیاسی (ره زامه ندی، په سه ند کردن، دلسۆزی) ده بیت بۆ کوده تاجیبیه کان و، وه کو سه رکرده ی شۆرشگێر سه ریران ده کات، به تایبه ت ئه گه ر سه رکرده یه تی کوده تا، له دوا ی تیپه ربونی ماوه یه کی که م به سه ر کوده تاکه دا، بتوانیت گۆرانکاری و وه رچه رخانه گرنگ له سیستمی کومه لایه تیدا به رپابکات و، چاکسازی و گۆرانکاری بنه ره تی هه مه لایه ن له ژیا نی گشتیدا ئه نجام بدات.

به لگه مان بۆ راستی ئه و بۆچونه ی سه ره وه، بریتیه له کوده تای ۲۳ ی یولیو (تموز) ی ۱۹۵۲ له میسر، که له رپگه ی چه ند ئه فسه ریکی پله ی بالای سوپا وه، ئه نجامدرا، به لām سه رکرده یه تی کوده تا، که دواتری خۆیان ناوزه دکرد به (ئه نجومه نی سه رکرده یه تی شۆرش) له سه ره تا دا بریاری هه لوه شانده وه ی سیستمی پادشایه تیان نه دا، به لکو وایان پیشاندا که که له دژی گه ندله ی و خراپه کاریه کانی (پادشا فاروق) ئه و کاره یان ئه نجامدا وه ویستویانه ریزه کانی سوپا له ناپاکانی ولات و گه ندله کارانی سه ر به پادشا پاکبکه نه وه، هه ر بۆیه پادشایان ناچارکرد که واز له ته ختی پادشایه تی به یینیت بۆ کوره که ی بچوکه که ی به ناوی (أحمد فؤاد)، هه روه ها بریاردرا به دامه زرانندی (ئه نجومه نی راسپاردنی ته ختی پادشایه تی- مجلس وصایا العرش-) له ژیر سایه ی ده ستوری به رکار، ئه م دۆخه به رده وام بو تاکو له ریکه وتی ۱۷/۶/۱۹۵۳ ئه م ئه نجومه نه هه لوه شیندرا یه وه و، سیستمی حوکمرانی له میسر گۆردرا بۆ کۆماری (بروانه: عبدالکریم، فی ذکری ثورة ۲۳ تموز/ یولیو ۱۹۵۲ صفحات لاتنسی، <https://www.azzaman.com>، ۲۰۱۶)، پاشان کوده تاکه پالپشتی زۆرینه ی گه لی میسری بۆخوی مسوگه ر کرد و، له دیدی گه لی میسر دا وه ک شۆرش ناسیندرا. هه روه ها له روانگه ی ده ستوریشه وه هه مان ره هه ندو لیکه وته یاساییه کانی (شۆرش) ی هه بو، چونکه له ۱۰ ی ديسمبر ۱۹۵۲ سه رکرده ی گشتی هیزه چه کداره کانی میسر که له هه مانکاتدا سه رکرده ی کوده تاجیبیه کان بو، له راکه یه نزاویکدا بریاری که وتن (سقوط) ی ده ستوری سالی ۱۹۳۰ ی ده رکرد و، له ۱۰ ی فبرایری ۱۹۵۳ راکه یه ندرایکی ده ستوری (إعلان دستوري) ده رکرد بۆ قوناغی راگوزهر، ئینجا دوا ی تیپه ربونی سی سال، ده ستوری سالی ۱۹۵۶ دانرا، که بنه مای تازه ی بۆ ژیا نی سیاسی و ئابوری و کومه لایه تی، له کومه لگه و ده وله تدا، له خوگرتبو.

چوارهم: چه مکی به رهنگار بونه وهی سته مکاری (The concept of Resistance to Tyranny):

له چوارچۆیهی هزری دهستوریدا، کۆدهنگی له نیوان شارهزایانی یاسای دهسوریدا نییه سهبارهت به پیناسه کردنی چه مکی به رهنگار بونه وهی سته مکاری، به لکو زیاتر له پیناسه یهک بۆ ئەم چه مکه کراوه. هه ریه که له و پیناسانه، بریتین له هه ولی شارهزایانی دهستور بۆ دیاریکرنی مانا و ره هه نده کانی ئەم چه مکه، که تارا دده یه کی زۆر نزیک و به یه کدا چوه له گه ل مانا و ره هه نده کانی شوێش و راپه رین.

به پروای هزرمه ندی دهستوری به ناوبانگ (جۆرج بیردو) "به رهنگار بونه وهی سته مکاری" بریتیه له ئامرازیک له ئامرازه کانی پارێزگاریکردن له رپسا دهستوریه به رکاره کان، هه روه ها دهسته به ریه کی سیاسی گرنه بۆ جیبه جیکردنی ئەو رپسایانه، له هه مان کاتدا ئەم به رهنگار بونه وهی بریتیه له په رچه کرداریکی کۆمه لایه تی به هیز له دژی پیشیلکاریه زهق و مه تر سیداره کانی دهسه لاتی سیاسی بۆ ئەو بنه ما دهستوری و یاسایانه ی که ماف و ئازادیه بنه رته یه کانی هاوولاتیانیان له خوگرتوه. (وه رگراوه له: الشاعر، ۱۹۷۲، ل ۶۳۷، ۷۱۷).

هه ندیک له شارهزایانی دهستوری ده لێن "به رهنگار بونه وهی سته مکاری" واته ملنه دانی زۆرینه ی هاوولاتیان بۆ ئەو بریارانه ی که دهسه لاتداری فه رمانه روا به شیوه ی له وتاندن (بشکل متعسف) ده ریان ده کات. به ده ربرپینیکی تر، بریتیه له به رهنگار بونه وهی کی میلی، به شیوه ی نه یینی و ئاشکرا له دژی بریار و هه لسوکه وته سته م ئامیزه کانی حکومه ت، به ئامانجی ناچارکردنی فه رمانه روا ی ولات بۆ ئەوه ی ده سه برداری سته مکاریه کانی بیت و واز له خراپه کارییه کانی به یینیت له هه مبه ر هاوولاتیان و، پابه ندبیت به بنه ما کانی دهستور و یاسا به رکاره کانی ولات. (بروانه: النا ئی، ۲۰۱۹، ل ۱۱۹۶).

یاساناس و شارهزای دهستوری (پروفیسۆر رمزی طه الشاعر) پێی وایه، "به رهنگار بونه وهی سته مکاری" بریتیه له یاخیبونیکی میلی له مه ر هه ندی پرسی په یوه ندیدار به سیاسه تی گشتی، که واده کات زۆرینه ی (گه ل) له شیوه ی به رهنگار بونه وهی کی به کۆمه ل روه روی بریاره کانی دهسه لات ببنه وه و، گوێرایه لی ناکه ن، هوکاری ئەمه ش بۆ پابه ندنه بونی فه رمانه روا ی هوکمران ده گه رپه ته وه به دهق و بنه ماو رپسا دهستوری و یاسایه کان. (بروانه: الشاعر، ۱۹۷۲، ل ۶۱۷-۶۱۸).

به گوێره ی ئەو پیناسانه ی سه ره وه، "به رهنگار بونه وهی سته مکاری" به رهنگار بونه وهی هاوولاتیانه به شیوه یه کی راسته وخۆ دژ به حکومه تی سته مکار ئەنجام ده دریت. نه وه کو دژ به دهستور و یاسا به رکاره کان، به به لگه ی ئەوه ی ئامانجی سه ره کی خه لکی راپه رپو ناچارکردنی حکومه ته به رپیزگرتن له دهستور و یاساکان و پابه ندبون پینانه وه.

به م شیوه یه به شیک له هزرمه ندانی دهستوری - که دیارترینیان ئەمانه ن: (ئیسمن، لافریر، جۆرج بیردو، ئەندریو هو ريو) - جیاوازیان کردوه له نیوان هه ریه که له چه مکی "به رهنگار بونه وهی سته مکاری" و چه مکی "شوێش"، ئەوان ده لێن: ئامانجی "شوێش" بریتیه له گوێپینی سیستمی دهستوری به رکار، به لام ئامانجی "به رهنگار بونه وهی سته مکاری" بریتیه له پارێزگاریکرن له و سیستمه و به رهنگار بونه وهی هه ر هه ولیک که بییه ویت پیشیلی بکات. (بروانه: البرزنجی، ۲۰۲۱، ل ۲۰۸-۲۰۹).

له روانگه ی زانستی و بابه تی بونه وه، توێژه ر لایه نگر ی ئەو جیاوازی و پۆلینکاریه ی سه ره وه ناکات و، چه مکی "سته مکاری" (الطغیان - Tyranny)، له م توێژینه وه یه دا، به شیوه یه کی ئەوتو به کار ده یینیت که هه ردو مانای (ماددی) و (یاسایی) له خو ده گریت.

مه‌به‌ست له "سته‌مکاری ماددی" بریتییی له و سته‌مکارییه‌ی که حکومه‌ت له‌دره‌وه‌ی سنوری په‌وایه‌تی ده‌ستوری- یاسایی له‌هه‌مبه‌ر زۆرینه‌ی هاوولاتیان، پیاده‌ی ده‌کات، چونکه له‌ژێر سایه‌ی فه‌رمانه‌وه‌ی سته‌مکاردا، ویستی فه‌رمانه‌وه‌ا له‌سه‌روی هه‌مو بانه‌ما یاسییه‌کانه‌وه‌یه و چه‌زو ئاره‌زه‌وه‌کانی ئه‌و ده‌بیت به‌جیگره‌وه‌ی ده‌ستور و یاساکان. به‌لام له "سته‌مکاری یاسایی" دا، حکومه‌ت له پیاده‌کردنی سته‌م و نادادی و خراپه‌کاریه‌کانیدا، پشت ده‌به‌ستیت به‌کۆمه‌لێک بانه‌مای ده‌ستوری و یاسایی، که له‌بهره‌تدا ئه‌و بانه‌مایانه نامرۆیین و دژ به‌ماف و ئازادیه سروشتیه‌کانی مرۆڤن. بیگومان، کۆتکردنی بێ پاساوی ماف و ئازادیه‌یه‌که‌سییه‌کان و زه‌وتکردنیان له‌رێگه‌ی یاساوه، له‌پیناوه‌ به‌رژه‌وه‌ندی ده‌سته‌بژێری فه‌رمانه‌وه‌ا، مانای ئه‌وه ده‌گه‌یه‌نیت که یاساکراوه‌ته ئامرازی خزمه‌تکردنی ده‌سه‌لاتی سیاسی سته‌مکار و، له‌رێچکه‌ی به‌رژه‌وه‌ندی گشتی لایداوه، له‌کاتی‌دا پێویسته مه‌به‌ستی کۆتایی له‌دانان و کارپێکردنی هه‌ر یاسایه‌ک بریتیییت له‌هێنانه‌دی به‌رژه‌وه‌ندی گشتی. (بروانه: النائی، ۲۰۱۹، ل ۱۱۹۷. خالد، ۲۰۱۰، ل ۶).

هه‌روه‌ها، په‌وایه‌تیدانی ده‌ستوری به‌مافی گه‌ل بو به‌رهن‌گاربونه‌وه‌ی حکومه‌تی سته‌مکار، ناچیته‌ خانه‌ی په‌وایه‌تیدانی یاسایی به‌پیاده‌کردنی ئه‌و مافه، چونکه دانپێدانی ده‌ستوری له‌م بابته‌دا، جه‌ختکردنه‌وه‌ی ده‌ستوردانه‌ره له‌سه‌ر به‌های مۆرالی کرده‌ی به‌رهن‌گاربونه‌وه‌ی سته‌م وه‌کو مافیکی دانپێدانراو له‌یاسای سروشتیدا. هه‌روه‌ها ئه‌و ده‌قه ده‌ستوریانه‌ی به‌رهن‌گاربونه‌وه‌ی سته‌م به‌رخوا داده‌نین، له‌بهره‌تدا ده‌قی پابه‌ندکارین بو یاسادانه‌ری ئاسایی و دادگاکان، به‌به‌لگه‌ی ئه‌وه‌ی هه‌یچ په‌رله‌مانیک یاسای تایبه‌ت به‌رێکخستنی شو‌رش و راپه‌رین ده‌رناکات- ده‌رچواندنی یاسای تایبه‌ت به‌رێکخستنی خو‌ پیشاندان جیاوازه‌، هه‌روه‌ها هه‌یچ هاوولاتیه‌کیش ناتوانیت بچیت به‌رده‌م دادوه‌ری ده‌ستوری، داوا له‌ دادگا بکات بریاری په‌وایه‌تی به‌رهن‌گاربونه‌وه‌ی سته‌مکاری حکومه‌ت ده‌ربکات. به‌لکو به‌پێچه‌وانه‌وه، یاساکانی هه‌ر ولایتیک سزای یاسایی توندیان بو ئه‌وه‌که‌سانه بریارداوه که به‌رهن‌گاری ده‌سه‌لاتی سیاسی ده‌بنه‌وه و ده‌یان‌ه‌ویت بیروخین و بیگۆرن به‌ ده‌سه‌لاتیکی دادپه‌روه‌ر. بیگومان یاسادانه‌ر به‌راشکاو ده‌قنوسی به‌تاواندانی راپه‌رین (شو‌رش) و به‌رهن‌گاربونه‌وه‌ی سته‌مکاریه‌کانی حکومه‌ت ناکات، به‌لکو به‌پاساوی ئه‌نجامدانی (تاوانه‌کانی زیانگه‌یاندن به‌ ئاسایشی ناوخۆی ولات)، بکه‌رانی راپه‌رینی شکستخواردو، روه‌پوی سزای یاسایی ده‌کرینه‌وه. (بروانه: ماده‌ه‌کانی ۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۳ له‌یاسای سزادانی عێراقی ژماره‌(۱۱۱)ی ساڵی ۱۹۶۹).

زیادله‌وه‌ش، هه‌ر راپه‌رین و کوده‌تا و به‌رهن‌گاربونه‌وه‌یه‌ک دژ به‌ سته‌مکاریه‌کانی فه‌رمانه‌وه‌ی سیاسی، هه‌میشه‌ دوای تپه‌رپه‌رینی ماوه‌یه‌ک له‌دوای سه‌رکه‌وتنیان و به‌ده‌سته‌هێنانی پشتیوانی جه‌ماوه‌ری، هه‌ولێ گۆرینی ده‌ستور و یاساکان ده‌دن به‌شیوه‌یه‌کی ئه‌وتو که وه‌لامگۆی "بیروکه‌ی یاسایی باو" ی کۆمه‌لگه‌ بن له‌مه‌ر سه‌رله‌نوێ ریکخستنه‌وه‌ی بواره‌کانی ژبانی سیاسی و ئابوری و کۆمه‌لایه‌تی.

سه‌ره‌رای ئه‌مه‌ش، هه‌رده‌م گریمانه‌ی ئه‌وه ده‌کریت که په‌نگه‌ هه‌ندێجار ده‌ستور و یاساکان له‌ناوه‌رۆکدا سته‌مکاربن، و نادادی به‌رهم‌به‌هین و خو‌یان ببنه‌ سه‌رچاوه‌ی سته‌مکاریه‌کانی حکومه‌ت.

له‌دو‌خیکه‌ی له‌م شیوه‌یه‌دا، چه‌مکی به‌رهن‌گاربونه‌وه‌ی سته‌مکاری، له‌یه‌ک کاتدا بریتیه‌بیت له‌ به‌ره‌ه‌ستی و یاخیبون و به‌رهن‌گاربونه‌وه‌یه‌کی به‌کۆمه‌ل و توندوتیژ که جه‌ماوه‌ر پێی هه‌له‌ده‌ستیت هه‌م له‌دژی حکومه‌تی سته‌مکار، هه‌م له‌ دژی سته‌می ده‌ستور و یاسا به‌رکاره‌کان، له‌م رێگه‌یه‌وه جه‌ماوه‌ری راپه‌ریو (شو‌رشگێر) ده‌یه‌ه‌ویت

حکومهتی سته مکار بروخینیت و دهستور و یاسا سته مکاره کانش ههلبوه شینیتیه وه و، بیانگۆریت به حکومت و دهستور و یاسای دادپهروهه.

پالپشت بۆ ئەم شیکاریه ی سهره وه، هزره ندی یاسایی ئەلمانی (ئیهرنج Ihering) دهلیت هه ر کۆمه لگه یه ک ئەگه ر بیه ویت له ژیر سایه ی یاسای دادپهروهه ردا به پروه بیری و گه شه بکات، پیه یسته باجی به ره نگار بونه وی یاسا سته مکاره کان (القوانین الظالمه) بدات، به له بهر چا و گرتنی ئەو راستیه ی که بۆ ماوه یه کی دورودریژ سیستمی کۆیلایه تی و به ندایه تی و نایه کسانێ له پریگه ی یاسای سته مکاره وه بره وی پیدراوه، ئەم جۆره یاسایانه به خوین و قوربانیدان و به ره نگار بونه وه ی به کۆمه لی تاکه که سه کان هه لوه شیندر اونه وه، واته له پریگه ی شۆرش و راپه رینه وه کۆتایی به یاسا سته مکاره کان هینراوه. دواتر کۆمه لگه هاوچه رخ و دیموکراته کان توانیویانه له دهستوردا دهقنوسی ماف و ئازادیه بنه رته ییه کان بکه ن. (بروانه: عبدالرحیم، ۲۰۰۰، ل ۸۰).

به م شیوه یه ده توانین بلین که هه ریه که له (راپه رین، شۆرش، ههروهه ها کوده تا - دوا ی سه رکه وتن و به دهسته یه نانی پشتگیری له لایه ن زۆرینه ی گه ل-) ئامراز یکن یاخود شیوه یه کن له ئامراز و شیوه کانی " به ره نگار بونه وه ی سته مکاری"، جا ئەو سته مکاریه، چ سته مکاری حکومت بیت (سته مکاری ماددی)، واته فرمانه روا پیچه وانه ی دهقه کانی دهستور و یاسا بهرکاره کان، پهفتار بکات، یاخود سه رچاوه ی سته مکاریه که خودی دهستور و یاساکان (سته مکاری یاسایی) بن، که له هه مان کاتدا ده بن به پالپشتی حکومت و فرمانه روا سته مکاره که و ره وایه تی ده ده ن به سته مکاریه کانی!

ماوه ته وه بلین، له ژیر رۆشنایی ئەوه ی که له دوتوی ئەم ته وه ره یه دا باسمان کرد، ده گه یه ئەو ئەنجامه ی که سروشتی یاسایی راپه رین و کۆره وی ئاداری (۱۹۹۱) له باشوری کوردستان، بریتی بو له (شۆرشیکێ سیاسی) له دژی سته مکاریه کانی حکومتی به عس له عیراق، ههروهه ها له دژی سته می دهستور و به شیک له یاسا بهرکاره کانی ئەوسای عیراق بو.

هه رچه نده روداوی کۆره و جیاواز له روداوی راپه رین، به ده ره بو له توندوتیژی و روه ره بونه وه ی چه کداری له دژی ده سه لاتی سیاسی، به لام له به ره وه ی له بنه رت و ناوه رۆکدا بۆ ره تکرده وه ی سته می ئەو ده سه لاته بو له هه مان کاتدا پشتگیری و جه ختکرده وه ی جه ماوه ر بو له سه ر ره وایه تی راپه رین که ئامانجی روخاندنی سیستمی به عسی فرمانه روا و هینانه ئارای سیستمیکی سیاسی گه لپه سه ند بو، که واته (کۆره و) ی ۳۱ ی ئاداری ۱۹۹۱ ئامرازیک بو له ئامرازه کانی به ره نگار بونه وه ی جه ماوه ری کوردستان دژ به سته مکاریه کانی ده سه لات، ههروهه ها درێژه پیدره ی پیئاژۆی راپه رینه میژویه که ی ۵ ی ئاداری هه مان سال بو.

شیاوی بیره یانه وه یه، که سته مکاریه کانی حکومتی به عسی عیراق دژ به گه لی کورد له باشوری کوردستان گه یشتیه ئاستیکی مه ترسیداری ئەوتۆ که له میژوی مرو قایه تیدا، وینه ی که م بو، ههروهه ها به پیه ی پیه ره کانی یاسای نیوده وه له تی، ده سه لاتی به عس تاوانه کانی دژه مرو قایه تی (جرائم ضد الإنسانیة) دژ به گه لی کورد ئەنجامدا، وه ک تاوانی قهرکردنی به کۆمه ل (Genocide) به ئامانجی پاکتاوی ره گه زی، له م پیناوه شدا، هه لسا به ئەنجامدانی تاوانه کانی کوشتنی به ئەنقه سته ی هه زاران که سی مه ده نی و بیگونا، ئەنفال کردن و زینده به چالکردنی زیاتر له ۱۸۲۰۰۰ سه دو هه شتاو دو هه زار هاوولاتی مه ده نی له پیر و گه نج و مندال، و کیمیا بارانکردنی شار و گونده کان، و خاپورکردنیان،..... هتد. (بۆ زانیاری زیاتر سه باره ت به ئەو تاوانانه، بروانه: فرید، ۲۰۰۴، ل ۱۸۸-۲۵۰. حبیب، ۲۰۰۵، ۵۱۳-۵۵۲. (David McDwall, 2007, p.357-364).

سه‌بارت به سته‌می یاسایی له‌وسه‌رده‌مه‌دا، ده‌توانریت بوت‌ریت که سیستمی ده‌ستوری و یاسایی عیراق له ژیر سایه‌ی ده‌ستوری سالی ۱۹۷۰ له ره‌وشیکی خراپی سته‌مئامیزدابو، رینگه‌خۆشکه‌ر بو بۆ سته‌مکاریه‌کانی ده‌سه‌لاتی سیاسی، به‌به‌لگه‌ی ئه‌وه‌ی ماده‌دکانی (۳۷، ۳۸، ۴۱، ۴۲، ۴۴) له ده‌ستوره‌که، ده‌سه‌لات و تایبه‌تکاری یاسادانانی به‌شیوه‌یه‌کی ره‌ها سپاردبو به ئه‌نجومه‌نی به‌ناو "سه‌رکردایه‌تی شو‌رش"، ئه‌م ئه‌نجومه‌نه که پیش دانانی ده‌ستوره‌که پیکهاتبو، سه‌رجه‌م ئه‌ندامه‌کانی ئه‌ندامی سه‌رکردایه‌تی هه‌ریمی‌حزبی به‌عسی فه‌رمان‌په‌وابون، به‌گویره‌ی ده‌ستور وه‌ک جیگره‌وه‌ی په‌رله‌مان وابو، بگره‌ جیگره‌وه‌ی ویستی گشتی گه‌لی عیراق بو، هه‌لبژێردراوی (گه‌ل) یش نه‌بو! ته‌نانه‌ت ده‌سه‌لاتی هه‌موارکردنه‌وه‌ی ده‌ستوری هه‌بو به‌بی گه‌رانه‌وه بۆ رای گه‌ل! ئه‌مه‌ش پیچه‌وانه‌ی بره‌گی (۱، ۲) ی جارنامه‌ی جیهانی مافه‌کانی مرقه‌ که جه‌ختیان کردۆته‌وه ده‌بیت ده‌ستور و ده‌سه‌لاتی نیشتمانی و لاتان رینگه‌بدن (گه‌ل) له‌رینگه‌ی هه‌لبژاردنی گشتی راسته‌وخۆ و نه‌ینی، به‌شیوه‌یه‌کی دیموکراتی و به‌ ئازادی گوزارشت له‌ویستی خۆی بکات. (بروانه: عمر، ۲۰۰۵، ل ۲۸۲-۲۸۳. هه‌روه‌ها بروانه: ماده‌ی ۶۲/ب له‌ده‌ستوره‌که).

زیاتره‌وه، به‌پیی ماده‌دکانی (۴۲/أ، ۴۳/ز) له ده‌ستوری ئاماژه‌پیکراو، سه‌روکی ئه‌م ئه‌نجومه‌نه، که له‌هه‌مان کاتدا سه‌روکی کۆماربو، به‌رینگه‌پیدانی ئه‌نجومه‌ن ده‌یتوانی بۆ هه‌ر بواریک که خۆی بیه‌ویت بریارده‌ربکات که هیزی یاسایی هه‌بیت (کان یحق له‌إصدار قرارات بقوة القانون). هه‌روه‌ها به‌گویره‌ی ماده‌ی (۵۸/ه) له ده‌ستوره‌که، سه‌روک کۆمار به‌پیی یاسا بریاری دامه‌زراندنی دادوه‌ران و کۆتایی پیه‌نیانی راژه‌کانیانی ده‌رده‌کرد، به‌لام هه‌رخۆشی رۆلی بالایی هه‌بو له‌بریاردان له‌سه‌ر جو‌ر و ناوه‌رۆکی یاساکان و پیقاژۆی ده‌رچواندنیان، ئه‌مه‌ش واتای ئه‌وه ده‌گه‌یه‌نیت، که ده‌ستوری سالی ۱۹۷۰ ره‌وایه‌تی دابو به‌چرکردنه‌وه‌ی هه‌ر سی ده‌سه‌لاتی یاسادانان و جیه‌جیکردن و دادوه‌ری له‌ده‌ستی سه‌روک کۆماردا.

هه‌رچه‌نده، ماده‌دکانی (۵۳، ۵۴) له ده‌ستوری ئاماژه‌بو‌کراوی سه‌روه‌ه، باس له ده‌سه‌لات و تایبه‌تکاری (ئه‌نجومه‌نی نیشتمانی-هه‌لوه‌شاو-) ده‌که‌ن وه‌کو ئه‌نجومه‌نیکی یاسادانان له‌پال (ئه‌نجومه‌نی سه‌رکردایه‌تی شو‌رش-هه‌لوه‌شاو) به‌لام، رۆلی ئه‌نجومه‌نی نیشتمانی له‌پیقاژۆی یاسادانان له‌عیراقتا، رۆلیکی په‌راویزی و سنورداربو، به‌هه‌وه‌یه‌ی ماده‌دکانی (۳۷، ۳۸، ۴۲، ۴۳) ده‌سه‌لاتی یاسادانانی کرده‌بیان سپاردبو به‌ئه‌نجومه‌نی (سه‌رکردایه‌تی شو‌رش-هه‌لوه‌شاو). پیویسته ئه‌وه‌ش به‌بیربه‌ینییه‌وه، که جگه له ئه‌ندامانی حزبی به‌عسی فه‌رمان‌په‌وا، هه‌یج که‌سیکی تر نه‌یده‌توانی ببیته ئه‌ندام له پیکهاته‌ی (ئه‌نجومه‌نی نیشتمانی-هه‌لوه‌شاو-) دا. چونکه له پیشه‌کی یاسای ژماره (۳۵) ی سالی ۱۹۷۷، ناوزده‌کراو به (قانون إصلاح النظام القانوني) هاتبو، "... له‌پوی پیا‌ده‌کردنی دیموکراتیه‌وه هه‌رکه‌سینک هه‌لو‌یستی سیاسی، کۆمه‌لاتی، هزری، پیچه‌وانه‌ی به‌رنامه‌ی شو‌رش بیت، مافی خۆپالاو‌تنی نابیت بۆ دامه‌زراوه‌کانی ده‌وله‌ت، و دورد‌ه‌خریته‌وه..." (بروانه: جريدة الوقائع العراقية، رقم ۲۵۷۶، الصادر في ۱۴-۳-۱۹۷۷، الجزء الأول، ص ۳).

هه‌روه‌ها، ده‌قی بنه‌ره‌تی ده‌ستوره‌که تا‌کو هه‌مواری سالی ۱۹۹۵^(۷)، ماوه‌ی سه‌روکایه‌تی کۆماری دیاری نه‌کردبو، ئه‌مه‌ش دیسانه‌وه هۆکاریک بو بۆ ئه‌وه‌ی ده‌ستور بکریته ئامرازی ره‌ویه‌تیدان به‌ده‌سه‌لاتی تاکره‌ویی و خۆسه‌پینی فه‌رمان‌په‌وای و لات.

تهوهری دوهم

راپهرینی ئاداری ۱۹۹۱ له باشوری کوردستان: پرسپاری له رهوایهتی دهستوری

دوای ئهوهی که له تهوهری یهکه مدام، گهیشتی نه و باوهههه که روداوهدانی ئاداری ۱۹۹۱ له باشوری کوردستان، له پوی سروشتی یاساییه وه بریتیون له شوهرشیکی سیاسی.

له م تهوهریه دا، ده مانه ویت وه لایمی یهکی له و پرسپاریه گرنگانه بدهینه وه، که له پیشهکی توژیینه وه که ماندا، وروژینرابو: ئاخو، له پوانگهی هزی دهستوریه وه، نه جامدانی شوهرش (راپهرین)، له لایه ن (گه ل) وه، کاریکی رهوایه و دهشیت دهستوردانه ران به رهوایه تی شوهرش (راپهرین) دا بنیت؟ وه لایمی ئه م پرسپاریه زور پیویست و بایه خداره، چونکه ئه گه ر گهیشتی نه وه نه جامه ی که، که نابیت دهستوردانه ران به رهوایه تی مافی (گه ل) دا بنیت بو به رهنگاربونه وهی سته مکاریه کانی دهسه لات، ئه وکاته هر هه ولێک بو نه جامدانی راپهرین (شوهرش)، به پیشیلی دهستور داده نریت و به تاوان هه ژمارده کریت، به لام ئه گه ر بگه یه نه وه بروایه ی که نه جامدانی راپهرین، له دژی سته مکاریه کانی دهسه لاتی سیاسی، کاریکی رهوایه، ئه وکاته، سه قامگیری دهستوری و سیاسی له ولاتدا ده که ویته به رده م هه ره شه ی تیکچون و شله ژان، به له به رچاوگرته ی نه و راستیه ی که فه رمانه ره واکان به ئاسانی ملناده ن بو داواکاری جه ماوه ری راپه ریو و داخوازیه شوهرشگریه کان، به لکو له ریگهی لایه نگره کانیا نه وه، دژایه تی شوهرش و ئامانجه کانی ده که ن، ئه مه ش زورجار توندوتیژی و روبه ربونه وهی چه کداری و جه نگی ناوخوی لیده که ویته وه.

سه باره ت به وه لایمی نه و پرسپاریه سه ره وه، رابوچونی هه زمه ندان و شاره زیانی دهستوری، ده خه یه نه رو، دواتر باس له هه لویتستی دهستوردانه ر و به لگه نامه دهستوریه کان ده که یه ن، به م شیوه یه ی خواره وه:

یه که م: رابوچونی هه زمه ندان و شاره زیانی دهستوری سه باره ت به راده ی رهوایه تی راپهرین (شوهرش):

هه زمه ندان و شاره زیانی دهستوری دابه شبون به سه ر دو ئاراسته ی جیاوازا دا، به م شیوه یه:

۱- ئاراسته ی رهوایه تیدانی دهستوری به به رهنگاربونه وه له دژی سته مکاری: له میانه ی به دوا داچونی توژی ره بو رابوچونی پیشه نگی نه م ئاراسته یه، که دیارترینان بریتین له هه ری که له [موریس هوریو *M. Haurio*]، (لی فور *Le Fur*)، (بارتملی *Brthemly*)، (ئیزمن *Eismen*)، (ئیه رنج *Ihering*)، پیویسته دهستوردانه ر ده قنوسی رهوایه تیدان به راپه رینی جه ماوه ری بکات له دژی سته مکاریه کانی دهسه لاتی سیاسی. چونکه له م ریگه یه وه گه ل ده توانیت پاریزگاری له ماف و ئازادیه سروشتی و دهستوریه کانی خوی بکات له دژی سته مکاریه کانی دهسه لات (یمارس الشعب حقه فی مقاومه طغیان السلطه).

له م باریه وه هه زمه ندی دهستوری، (*M. Haurio*) ده لیت: له میانه ی به رهنگاربونه وه له دژی حکومه تی سته مکار، گه ل هه لده ستیت به پیاده کردنی مافی به رگری له خو کرنی ره و و به کومه ل (الدفاع الشرعی الجماعی) له پیتا و نه وه ی رزگاری بیت له سته م و نادادی فه رمانه ره و. لیره دا، ده توانین نه م به رهنگاربونه وه (واته نه م راپه رینه) بچوینین به "به هانه کانی جیه جیه کردنی سزای یاسایی" (الأعدار القانونیه المانع من العقاب) که له "یاسای تاوانکاری" دا بریاریان لیدراوه و ده قنوسکراون. چونکه، مافی به رگری له خو کردن، مافیکی پیروز و پاریزراوه بو هر تاکه که سیک که روبه پوی سته م و هه ره شه یه کی نارپه و ده بیته وه. بیگومان سته می دهسه لات هه میشه مه ترسی وه هه ره شه یه کی جدیه بو سه ر ژبانی زورینه ی گه ل. (بروانه: لیله، ۱۹۶۲، ل ۹۳-۹۸، المتولی، ۱۹۶۳، ل ۸۱). به بروای هه زمه ندی دهستوری فه رنسی (لی فور)، ئه گه ر داننه نین به رهوایه تی مافی هاوولاتیانی سته ملیکراو بو به رگری

له خۆکردنیان له دژی ستهم و خۆسه پینی دهسه لاتی ستهمكار، ئهوا مانای ئهوهیه که له پوی تیورییه وه ستهمكاریه کانی دهسه لاتی پاساو ددهین، ههروهها له پوی پراکتیکیشه وه ئهه دهسه لاته بهردهوام دهبیته له درێژهدان به ستهم، و تا دیت شوین پینی خوی له فرمانه هویه تی جیگیرده کات. (بروانه: ليله، ۱۹۶۲، ل ۱۰۰، المتولي، ۱۹۶۳، ل ۸۱. المجذوب، ۲۰۰۲، ل ۷۷). به پوچونی هزرمه ندی یاسایی ئه لمانی (ئیهرنج) زانیی ئاستی ههستکردن و پیناگری خه لک بو پیا ده کردنی مافه کانیان و ریز گرتن له و یاسایانه ی که خویان دایانان، په یوه ست و گریدراوه به ئاستی راپه رین و شوړشی ئه وان بو پاراستنی مافا کانیان ئه گه ر هاتو له لایه ن دهستدریژی کاریکه وه دهستدریژی بکریته سه ر ئه و مافانه. (بروانه: العاني، ۲۰۰۹، ل ۲۲۷).

۲- ئاراسته ی نکولیکار – لاتجاه المنکر- له ره وایه تیدانی دهستوری به بهرته نگار بونه وه له دژی ستهمکاری:

پیشه نگه کانی ئه م ئاراسته یه، که دیارترینان بریتین له هه ریه که له [کاریج دیمالبرگ *Carre de Malberg*، (ئینیزمان *Eisenmann*)،] ده لئین: له سه رده می ئه مپو دا، زۆربه ی ده وله تان له ده ستوره کانیاندا دانیان ناوه به سه روه ری گه ل و ئالو گوړی ئاشتیانه ی ده سه لاته له ریگه ی هه لبژاردنی گشتیه وه، ههروهها ده ستوره کانی ئه م سه رده مه ده قنوسی بنه مای لیکجیا کردنه وه ی ده سه لاته کانی ده وله تیان کردوه، و جه ختیان کردۆته وه له سه ر بنه ما کانی سه ربه خویی دادوه ری و چاودیریکردنی دادوه ری بو ده ستوری بونی یاساکان، ئه مه سه ره رای ئه وه ی که ده ستوری ده وله تان ریگه ده دات به ئازادی کاری سیاسی و دامه زاندنی پارتی سیاسی، که هه مو ئه م بنه ما و ریکارانه به یه که وه، ده بن به ده سه ته به ری یاسایی و سیاسی گرنج بو جیه جیکردنی ریسا ده ستورییه کان (الضمانات القانونیه والسیاسیه) که ده ستور خوی دانی پیدانان، و ده شیت رۆلی کارایان هه بیته بو ناچارکردنی ده سه لاتی سیاسی به ره فتارکردن له چوارچیوه ی ره وایه تی ده ستوریدا. چونکه به پینی ده ستور له سیسته مه کانی حوکمرانی (په ره مانی، تیکه ل، ئه نجومه نی) دا په ره مان ده توانیت متمانه له حکومه ت وه ربگریته وه، خو ئه گه ر سیسته مه که (سه رۆکایه تی) دیموکراتی بیته، ئه وا ده سه لاته کارتیکراو ده بیته به "رای گشتی" هاوولاتیان، یاخود فرمانه وه ره وایه ی به رپرسیاریتی تاوانکاری (Impeachment) ده بیته وه. ههروهها له ژیر سایه ی ده ستوره دیموکراتیه کاند، هه رده م دادگا ده توانیت بریاره نادا په ره ور و سته مئامیزه کانی کارگیری گشتی هه لبو ه شینیته وه و بریاری قه ره بوی زیانپیکه وتوان بدات. له ئه گه ری ده رچواندنی یاسای سته مکاریشدا، له لایه ن په ره مانه وه، دادگا ده ستورییه کان بریاری پوچه لکردنه وه ی ئه وجۆره یاسایانه دده ن. خو ئه گه ر گریمانه ی ئه وه ش بکه ن، هه یچ کام له دادگاکان و په ره مان و حکومه ت به ئه رکی ده ستوری خویان هه لئاستن، ئه وا پارتیه سیاسییه کان و ریکخراوه کانی کومه لی مه دهنی له ریگه ی راگه یاندنه کان و خوپیشاندانی ئاشتیانه و مانگرتن و گردبونه وه ی جه ماوه ری، ده توانن "رای گشتی-کارا" پیکه بینن، و کاریگه ری له سه ر ده سه لاتی سیاسی دروست بکه ن، و ده سه لاته ناچاربکه ن پابه ندی بنه مای "ره وایه تی بالا" بیته و ریز له سه روه ری ده ستور بگریته. به پیچه وانه وه رای گشتی ده توانیت داوای هه لبژاردنی پیشوه خت بکات و په ره مان و حکومه تی تازه ی گه ل په سه ند هه لبژی ریت.

هه ر به م شیوه یه هاوولاتیان ده توانن داوای گوړینی هه ر ده قیکی ده ستوری و یاسایی بکه ن، که به بروای ئه وان زیان به رژه وه ندی گشتی ده گه یه نیته و ماف و ئازادییه کان زهوت ده کات، به لام تا ئه وکاته ی ده قی یاساکه به گویره ی ریکاره ده ستورییه کان ده گوړدریت یان هه موارده کریته وه، هاوولاتی مافی ئه وه ی نییه به ره له ستی جیه جیکردنی یاساکه بکات، چونکه، یاساکان گوزارشت له ویستی گشتی گه ل ده کهن و سه رچاوه ی ئارامی و سه قامگیری

كۆمه‌لگەن، هەر وه‌ها ئه‌ركی سه‌ره‌كی حكومه‌ت بریتییە له‌ جیبه‌ جیكه‌ردنی ئه‌و یاسایانه. كه‌واته‌ هەر به‌ره‌ه‌ستیه‌كردن و به‌ره‌نگاربونه‌وه‌یه‌كی توندوتیژ و راپه‌رینی چه‌كدارێ له‌دژی حكومه‌ت، له‌م روه‌وه‌، به‌ یاخیبونیکی ناروه‌و داده‌نریت و له‌ یاسای تاونكاریدا، سزای توندی بۆ بریار دراوه. (بروانه؛ الشاع، ۱۹۷۲، ۶۳۱-۶۳۲).

به‌لام ئه‌گه‌ر هه‌یچ كام له‌و ریکارانه‌ی باسکران نه‌یان توانی به‌شیوه‌ی ده‌ستوری و ئاشتیانه‌ کاریگه‌ریان هه‌بیت له‌سه‌ر چه‌سپاندنی بنه‌مای "ره‌وایه‌تی ده‌ستوری" ئه‌وكاته‌ له‌روانگه‌ی یاسای سروشتی و مافه‌ سروشتیه‌كانه‌وه‌ گه‌ل پیاوه‌ی مافی سروشتی خۆی ده‌كات له‌ پیناو رزگاربونی له‌سته‌مكاریه‌كانی سیستیم و فه‌رمانه‌وه‌ی سیاسی. پیاوه‌كردنی ئه‌م مافه‌ش له‌ده‌ره‌وه‌ی ریکخستنی ده‌ستور و یاسا دانراوه‌كانه‌ (القوانین الوضعیه).

به‌بروای (لیۆن دوگی *L. Duguít*)، ئه‌و ده‌ستوره‌ی كه‌ ده‌قنوسی ره‌وایه‌تی شو‌رش و راپه‌رین بكات به‌ پاساوی به‌ره‌نگاربونه‌وه‌ی سه‌تمكاری، ئه‌وا ئه‌و ده‌ستوره‌ له‌ ناوه‌رۆكدا، تۆوی شله‌ژانی گشتی و پاشاگه‌ردانی هه‌لگرتوه‌، چونكه‌ دان ده‌نیت به‌روخاندنی سیستمی ده‌ستوری-یاسایی له‌ ولاتدا، و هه‌ولێ ریکخستنی پاشاگه‌ردانی (تنظیم الفوضی) ده‌دات، ئه‌مه‌ش به‌ده‌ره‌ له‌ ژیری، و له‌ بنه‌په‌تدا کاریکی ناپیویسته. (وه‌رگه‌راوه‌ له: لیله، ۱۹۶۲، ل ۹۹). له‌راستیدا، له‌روی پراكتیکه‌وه‌، ئاسته‌مه‌ وینای ئه‌وه‌ بکه‌ین كه‌ ده‌ستور ده‌قنوسی مافی گه‌ل بكات بۆ ئه‌نجامدانی شو‌رش و راپه‌رین له‌ دژی سه‌تمكاریه‌كانی حكومه‌ت (سه‌تمكاری ماددی)، چونكه‌ کاریکی له‌م شیوه‌یه‌ هه‌ر شه‌یه‌یه‌كی راسته‌وخۆیه‌ بۆ سه‌ر سیستمی سیاسی و سه‌قامگیری كۆمه‌لگه‌، له‌هه‌مان كاتدا زیان به‌ پینشما (قرینه‌ی) ره‌وایه‌تی ره‌فتاره‌كانی حكومه‌ت ده‌گه‌یه‌نیت، كه‌ پینشمایه‌كی جیگه‌ره‌ (قرینه‌ ثابتة) تائه‌وكاته‌ی پینچه‌وانه‌كه‌ی ده‌سه‌لمینریت. (بروانه: الدراجی، ۲۰۰۸، ل ۱۹۶. البرزنجی، ۲۰۲۱، ل ۲۰۷).

پنویسته‌ ئه‌وه‌ش بلین كه‌ مه‌حاله‌ وینای ئه‌وه‌ بكریت، كه‌ ده‌ستوردان به‌ ره‌وایه‌تی مافی گه‌لدا بنیت بۆ هه‌لگه‌رساندنی شو‌رش و راپه‌رین له‌دژی سه‌تمكاری یاسایی، به‌لكو له‌جیاتی ئه‌وه‌، ده‌ستوردانه‌ر، له‌ریگه‌ی ده‌قی راشكاوی ده‌ستوریه‌وه‌، په‌رله‌مان و حكومه‌ت پابه‌ند ده‌كات كه‌ له‌پینقاژۆی ده‌رچواندن و جیبه‌جیكه‌ردنی یاساكاندا، په‌یره‌وه‌ی ده‌قه‌ رواله‌تی و بابه‌تیه‌كانی ده‌ستوربكه‌ن، هه‌روه‌ها داده‌ری ده‌ستوری ئه‌ركدار ده‌كات كه‌ چاودیری یاساكان و جیبه‌جیكه‌ردنیان بكات به‌شیوه‌یه‌كی ئه‌وتو كه‌ كۆك بیت له‌گه‌ل ده‌ق و بنه‌ماكانی ده‌ستوری به‌ركار له‌ ولاتدا.

بۆچونی توێژه‌ر سه‌بارته‌ به‌ پاساودانی یاسایی بۆ ئه‌نجامدانی راپه‌رین و داده‌ی پینویستبونی ره‌وایه‌تیدانی ده‌ستوری به‌دیاردنی راپه‌رین:

توێژه‌ر لایه‌نگری هه‌یچ كام له‌ دو ئاراسته‌كه‌ی پینشو ناكات، چونكه‌ ئاخیزگه‌ و شوینی سه‌ره‌ه‌لدانی راپه‌رین (شو‌رش)، بریتییه‌ له‌ جیهانی سیاسه‌ت (عالم الوقائع أي عالم ماهو كائن)، هه‌ر له‌م جیهانه‌دا روده‌وه‌ی راپه‌رین (شو‌رش) روده‌دات نه‌وه‌كو له‌ جیهانی یاسادا (عالم ما يجب أن يكون). به‌له‌به‌رچاوه‌گرتنی ئه‌و راستیه‌ی كه‌ گوته‌ری یاسایی هه‌رده‌م بریتییه‌ له‌ فه‌رمانكردن به‌ئه‌نجامدانی کاریك یان قه‌ده‌غه‌كردنی ئه‌و كاره‌. ئه‌گه‌ر ناوه‌رۆکی فه‌رمانه‌كه‌ ئه‌نجامدانی کاریك بو، به‌لام كه‌س و لایه‌نی دویندراو (الشخص المخاطب بالقانون) به‌ یاساكه‌، فه‌رمانه‌كه‌ی جیبه‌جینه‌كرد، ئه‌وا توشی لیبیچینه‌وه‌ و سزا ده‌بیت، خو ئه‌گه‌ر فه‌رمانپیکردنه‌كه‌ به‌مه‌به‌ستی دوركه‌وتنه‌وه‌ و ده‌سته‌ه‌لگرتن بو له‌ کاریکی دیاریكراو، ئه‌وكاته‌ ئه‌نجامده‌ری ئه‌وكاره‌، به‌تاوانبار هه‌ژمار ده‌كریت. چونكه‌ له‌هه‌ردو ئه‌گه‌ره‌كه‌دا كه‌س و لایه‌نی بکه‌ر، پینشلی ریسایه‌كی یاسایی كرده‌وه‌.

له راستیدا، هچ یاسایهک نییه پوی گوتاری بکاته گهل و فهرمانی پیبکات که بهرهنگاری سته مکاری بیته وه. به لکو دهستوردانه، هه ندیجار، وهکو ئه رکیکی مۆرالی و جه ختکردنه وه له سه ر قیزه ونی و مه ترسیه کانی دیارده ی سته مکاری ده سه لاتی سیاسی، له شیوه ی جار دانیکی مۆوی و له چوارچیوه ی ده قیقی ده ستوریدا، دان ده نیت به ره وایه تی مافی گهل بۆ بهرهنگاربونه وه ی سته مکاریه کانی ده سه لات.

که واته بابته ی ره وایه تی راپه رین (شۆرش)، گریدراوی سه رکه وتن و شکستی خودی راپه رینه که یه و، وابه سته ی ده قی ده ستوری نییه. چونکه ئه گه ر راپه رین (شۆرش) وهک ئامرازی بهرهنگاربونه وه ی سته مکاریه - شکستییه نا و له لایه ن ده سه لاتی سیاسی وه سه رکو تکر، ئه وکاته بکه رو سه رکرده کانی راپه رین، روبه پوی لپیچینه وه ی یاسای ده بنه وه و تۆمه تی هه ولدان بۆ تیکدانی ئاسایشی گشتی و هه لگه رانه وه ی سه ربازیان، ده دریته پال و به توندترین سزای یاسای سزاده درین، ئه وکاته هه یچ دادگایه ک بویری ئه وه ی نابیت بریار له سه ر بی تاوانی شۆرشگیران و بکه رانی راپه رین بدات به پشت به ستن به ده قیقی ده ستوری که پیشتر دانینابیت به ره وایه تی مافی گهل بۆ روبه پوبونه وه ی سته مکاریه ده سه لات. به لام به پیچه وانه وه، ئه گه ر راپه رینه که سه رکه وتنی به ده سته نا، ئه و به کاریکی ره واهه ژمار ده کریت و بکه ر و سه رکرده کانی وهک و قاره منی نه ته وه یی و نیشتمانی سه ر ده کرین، هه رچه نده که پیشتر ده ستوری بهرکاری ولات ده قنوسی ره وایه تیدان به بهرهنگاربونه وه ی سته مکاری، نه کردیت. چونکه شۆرش بریتیه له مملانی نیوان دو هیز، هیزی حکومه ت و هیزی شۆرشگیران، هه رکامیک له م دو هیزه سه رکه وتن به ده سته نیت، ره وایه تی یاسای له لای ئه وه دیت. (بروانه: المتولی، ۱۹۶۳، ل ۸۳. حلمی، ۱۹۶۶، ل ۹۶. الخطیب، ۲۰۰۶، ل ۶۰۰-۶۰۱).

به م شیوه یه ده توانین بلین که راپه رینی ئاداری (۱۹۹۱) له باشوری کوردستان، له پروانگه ی ده ستوری عیراقی ۱۹۷۰ی -هه لوه شیندراوه- که له و سه رده مه دا بهرکاریو، هه یچ ره وایه تیه کی ده ستوری نه بوه. له م ره وه راپه رینه که، به کاریکی ناده ستوری و ناره واهه ژمارده کریت، هه روه ها به گویره ی ده قی راشکاوی ماده کانی (۱۹۰، ۱/۱۹۱ برگه ی ۱، ۱۹۶) له یاسای سزاکانی عیراقی، ژماره (۱۱۱) ی سالی ۱۹۶۹، بکه رانی راپه رینه که تۆمه تبارن به ئه نجامدانی تاوانه کانی زیانگه یاندن به ئاسایشی ناوخوی عیراق! چونکه ئه و که سانه له ریگه ی به کاره یانی چهک و توندوتیژی هه ولی گویرینی سیستمی حوکم و یاخیبونی چه کداریان داوه، که واته پیویسته به سزای له سیداره دان یان به ندردی تاهه تای سزا ده درین!

به لام ده پرسین ئایا له واقیعدا، ئه م ده قه یاسایانه جیه جیکران؟ بیگومان وه لامی ئه م پرسیاره به (نه خیره)، هۆکاره که شی سه رکه وتنی راپه رین بو، خو ئه گه ر راپه رینه که شکستییه نا به له وده رنانی ده سه لاتی به عس له سنوری پاریزگاکانی هه ولی و سلیمانی و دهوک، بیگومان ده سه لاتی سته مکاری به عس پشت به ست به و ده قه یاسایانه سزای بکه رانی راپه رینه که ی ده دا، ئه وکاته خودی راپه رینه که به کاریکی ناره واه و تاوانیکی ده ستوری و یاسای ده ناسینرا!

لیزه وه ده گه یه نه وه ئه نجامه ی که ده قنوسکردن یان ده قنوسنه کردنی ده ستوری له مه ر ره وایه تیدان به بهرهنگاربونه وه ی سته مکاری و ئه نجامدانی راپه رین (شۆرش)، له گو ره پانی جیه جیکردنا هه یچ به هایه کی یاسای کرده یی نییه.

دوهم: هه ئۆیستی دهستوردانه و به لگه نامه دهستورییهکان سه بارهت بهراودهی رهوایهتی راپهرین (شۆرش):

له مه و پێش بۆمان رۆنبویهوه که له پوی تیۆریهوه به شیک له هزره ندان و شارهزیانی دهستوری ئهجامدانی راپهرین (شۆرش) بۆ بهرهنگاربونهوهی ستهمکاری به مافیکی رهوا و پاساودراوی گهل دهزانن. بهلام به شیوهیهکی گشتی ئهم ئاراسته هزرییه له لای دهستوردانهری زۆریههه ههره زۆری دهوله تانی جیهان، ئاراستهیهکی په سه ندرکراو نییه.

هه چهنده بۆیه که مین جار له میژوی سه دهکانی ناوه پستدا به لگه نامه ی (پهیمانی مهزن Magna Carta) که له سالی ۱۲۱۵ له لایهن پادشای ئهوسای بهریتانیا (جان سانتیر) له ژیر فشاری شۆرش و بهرهنگاری پیاوانی ئایینی، ده رچویندرا، تیایدا هاتبو: ههر بریاریک له داها تودا که له لایهن پادشاهه ده رده چویندریت، نابیت پیچه وانهی ناوه رۆکی ئهم پهیمانه بیت، ئهگینا بریاره که به پوچ داده نریت و گهل و نه وهکانی داها تو گوێزایه لی ناکهن. (بروانه: برگه ی (۲۷)، له پهیمانه که- به زمانی ئینگلیزی-، ل ۶، <https://www.archives.gov/files/press/press-kits/magna-carta/magna-carta-translation.pdf>).

له دوا ی بره وسه ندنی بزواتی نوسینه وهی دهستور، و سه رکه وتنی هه ریه که له شۆرش ئازادی و سه ره بخۆی ئه مریکا له سالی ۱۷۷۶ و شۆرش ئازادیخوازی فه ره نسا له سال ۱۷۸۹، هه ندی له جار نامه ی مه فه کان (إعلانات الحقوق) له هه ریه که له ولاته په گرتوهکانی ئه مریکا و فه ره نسا، جه ختیان له سه رهوایه تی مافی گهل کردۆته وه بۆ بهرهنگاربونه وهی سته مکاری.

بۆ نمونه، جار نامه ی سه ره بخۆی ئه مریکا له سالی ۱۷۷۶، که سه روشتیکی دهستوری هه بو، جه ختی کردۆته وه له سه ره وهی که گهل ده توانیت پیاده ی مافی خۆی بکات به ده رچون له فه رمانهکانی هه ر حکومه تیکی سته مکار، و هه ولبدات بهرهنگاری بکات و بیگویت به حکومه تیکی تازه و دادپهروه ر (بروانه: <https://www.ushistory.org/declaration/document/>، ۲۰۲۲). به هه مان شیوه جار نامه ی فه ره نسی مافهکانی مرۆف و هاوولاتی فه ره نسی له سالی ۱۷۸۹، له ماده ی دوهمدا بهرهنگاربونه ی سته مکاری به په کیکی له ئامانجه سه ره کیهکانی هه ر کۆمه لگه یه کی سیاسی ریکخراو، له قه له م داوه (vi). دواتر له ماده ی (۳۳، ۳۵) له دهستوری فه ره نسی سالی ۱۷۹۳، ده قنوسی ئه وه کرا بو که بهرهنگاربونه ی سته مکاری مافیکی سه روشتی و رهوا و ریزلیگی راوه (vii) (بروانه: <http://www.columbia.edu/~iw6/docs/dec1793.html>، ۲۰۲۲).

به پروای توێژهر، دهقه ئاماژه پیکراوهکانی ئهم جار نامه، که له سه روشتیاندا کۆمه لیک بنه ما له خۆ ده گرن که به های دهستوریان هه یه، چونکه راسته وخۆ په یوه ستن به سه روشتی مرۆف و شکۆی مرۆفبون ماف و ئازادیه بنه ره تییه کان و له هزری دهستوریدا، هاوواتای بنه ما دهستورییه ئاراستکاره کانن "المبادئ الدستورية التوجيهية". (بروانه: خلیل، ۱۹۸۷، ل ۱۱۷-۱۱۹). ته نانه ت هه ندی له هزره ندانیه دهستوری، وهکو (جورج قیدل Georges Vedel) (ئۆلیفه رپینۆت Oliver Pinot)، به بنه مای "بالا تر له دهستور" (المبادئ ما-فوق الدستورية) ناوزه دیان ده که ن، به پاساوی ئه وهی گوایه ئهم بنه مایانه هه رده م گوزارشت له مه به سستی بهرز و پیرو ز ده که ن که ویستی گشتی و ویژدانی زیندوی گهل بهرجه سته یان دهکات و ریزیان لیده گریت، به لام له ناوه رۆکی دهستوردا، ده قنوس نه کراون. (بروانه: صلیبا، ۲۰۰۲، ل ۲۵۲، ۲۶۴).

لهم پوهه، هزرمنه ندى دهستورى ئه مريكى (مارك توشنيت Mark Twshnet) پييوايه ناوه پووكى دهستورى ئه مريكى سالى 1787ى بهركار، له جارنامهى سه ربه خوئى ئه مريكا له سالى (1776) سه رچاوهى گرتوه، (بروانه: الشناوى، 2014، ل58).

ههروهها جارنامهى فهره نسى بو مافه كانى مرووف، ههردهم به شيكى دانه براوبوه له دهستوره كانى فهره نسا، تهنا ته دهستوردانه رى فهره نسى له پيشه كى دهستورى سال 1958ى بهركار، ئه وهى دهقنوس كردوه: "گه لى فهره نسا به فهرمى رايده گه يه نيت كه پابه نده به مافه كانى مرووف و بنه ماكانى سه روه رى نيشتمانى به و شيوه يه ي كه جارنامهى مافه كانى 1789 ديارى كردوه، ....."

سه ربارى ئه وهش، هه لوئىستى ئه و جارنامه نه له مه ر په وايه تيدان به (راپهرين) و به رهنگار بونه وه دژ به سته مكارى حكومه ت، له ژير كاريگه رى هزرى شو ريشگيرى ههردو شو ريشى مه زنى ئه مريكى و فهره نسى دابوه، چونكه هزرى ياساى و دهستورى له وه سه رده مدا زاخاودرا بو به هزرى شو ريشگيرى كه هه لقولاو بو له فه لسه فه ي تيورسانى به ناوبانگى تيورى گريبه ستي كومه لايه تى (J.J. Rosou ل. جان جاك روسو). به پي لى كدانه وانه ي (روسو) بو تيورى گريبه ستي كومه لايه تى، راپهرين (شو ريش) له دژى فه رمانه روا، به كاريكى پاساودراو و رهوا هه ژمار ده كريت، چونكه فه رمانه روا بريكارى (گه ل)ه، ئه ركى سه ره كى بريتييه له پاريزگار يكر دن له ماف و ئازاديه سروشتى و مه دهنه كانى تاكه كه سه كان (هاوولاتيان) و، پيويسته له پيناو به رژه وه ندى گه ل حوكمرانى بكات، نهك ئه وهى سته م له هاوولاتيان بكات، چونكه سته مكارى و گو يينه دان به ويستى گشتى گه ل پيچه وانه ي به نده كانى گريبه ستي كومه لايه تيه و، راسته وخو ده بيته هوى ئه وهى گريبه سته كه هيزى پابه ندى كرنى ياساى له ده ست بدات و هه لبو ه شيته وه، ئه وكات هاوولاتيان ده توانن به به كار هينانى هيز، شو ريش (راپهرين) له دژى فه رمانه روا به رپاكه ن و ده سه لات كه ي بروخين. (بروانه: عبيد، 2013، ل 11-13). شياوى ئاماژه پيدانه، كه (روسو) پي وايه، ئامانجى سه ره كى له ئه نجامدانى گريبه ستي كومه لايه تى بريتييه له دامه زراندى ده سه لاتى كى سياسى كه بتوانيت پاريزگارى له مافه سروشتيه كانى تاكه كه سه كان بكات، كه پيش ئه نجامدانى گريبه سته كه له ريگه ي ياساى سروشتيه وه تاكه كان لى به هره مه ند بون، ههروهها پيويسته ده سه لات هه ولى ري كخستنى ياساى ئه و مافانه بدات و مافى دهستورى تازه (مافى شارستانى و سياسى و ئابورى و كومه لايه تى و رو شنيبرى، ..... هتد) بو هاوولاتيان بريار بدات.

جى بيره ينانه ويه، شو ريشگيران و هزرمنه ندانى شو ريشى سه ربه خوئى ئه مريكا، ههردهم بانگه شه ي ره وايه تى شو ريشه كه يان ده كرد به پشت به ستن به ياساى سروشتى، ههروهها دامه زرينه رانى دهستورى ئه مريكى له سالى 1787، له كاتى نوسينه وهى دهستوره كه دا، هه وليانداوه بنه ماكانى ياساى سروشتى بچه سپين به مه به ستي دامه زراندى سيستمى كى دهستورى و سياسى داد په روه ر كه ريز له ماف و ئازاديه كانى هاوولاتيان بگريت، تاكو لهم ريگه يه وه به شيوه يه كى ئه وتو راقه ي ناوه پووك و به رجه سته كردنى ئه و مافانه بكريت، كه ديارى و به خششى ده ستي ده سه لاتدارى سياسى نين، به لكو مافى بنه ره تين و له ياساى سروشتيه وه سه رچاوه يان گرتوه و، ئه رك و پابه ندى تى ياساى و مورالى له سه ر ده وه لت ده سه پين، و پيويسته ده وه لت پاريزگار يان لى بكات و هه ولى كارا كردن يان بدات له ريگه ي ده رچواندى ياسا و بريارى كارگيرى دروست. (بروانه: George, 2001, Pp.2269-2270).

سه ره راي ئه وهش، تويژه ر پييوايه، كه ئه و جارنامه نه گوزارشت ده كه ن له "بيروكه ي ياساى باو" له ههردو كومه لگه ي ئه مريكى و فهره نسى، له سه رده مى دواى سه ره كه وتنى شو ريش، له هه مان كاتدا ئامانجيان چاوتر سين كردنى فه رمانه رواى سياسى بو، تاكو لهم ريگه يه وه فه رمانه روا هه ست به مه ترسى ده رهاويشته كانى په نابردنه به ر

سته مکاری و نادادی له دژی هاوولاتیان، بکات، و گریمانهی ئه وه بکات که پیاده کردنی سته مکاری روبه روی راپه رین و شوهرشی جه ماوه ری ده کاته وه، و له لایهن هاوولاتیانه وه سزاده دریت.

په یوه نیدار به ئه وهی پیشتر خستمانه پرو، سه باره ت به هه لویستی دستوردانه ران له مه ر ده قنوسکردنی ره وایه تیدان به راپه رین و به ره نگار بونه وهی سته مکاری، ده توانین بلین به شیوه یه کی گشتی هه لویستی دستوردانه ر، له ولاتیان جیهان، بریتیه له ده قنوسنه کردنی ئه م بابه ته، چونکه بونی ده قی دستوری تاییه ت به ره وایه تی به ره نگار بونه ی سته مکاری، ریگه خو ش ده کات بو هه ندیک له وکه سانه ی که ده یانه ویت به به کاره یانی هیز ده سه لات وه رگرن، له ژیر چه تری ره وایه تی دستوری، به ناوی هه ندی گروپی سیاسی و ئایینی و کومه لایه تی نه ته وه یی و ئیتنی (ethnic groups) یاخیبونی چه کرداری ئه نجام بدن، له ئه نجامدا، دۆخیک له ئانارشیزم (anarchism) دیته کایه وه که دژی هه ر ده سه لات و سیستمیک ده بیت، ئه مه ش زیان به ئاسایشی گشتی ولات ده گه یه نیت و پاشگه ردانی دروست ده کات و پایه کانی ده وله ت ده له قینیت.

له گه ل ئه وه شدا، له میژوی ده ستوره هاوچه رخ و دیموکراته کاند، ده توانین نمونه به ده ستوری ئه لمانی سالی ۱۹۴۹ ی هه موارکراو به یینه وه که ده ستوردانه ر، له برگه ی (۴) له ماده ی (۲۰) مافی ئه وه ی به هاوولاتیانی ئه لمانیا داوه که ده توان به ره نگاری هه رکه سیک ببه وه که بیه ویت کوتایی به ئه م ده ستوره به ییت. بیگومان، ده ستوره که بو ته سه رچاوه ی هیتانه ئارای سیستمیکی ده ستوری ئه وتو که له لوتکه ی مرؤف دوستی و ریزگرتدایه له هه مبه ر ماف و ئازادیه ببه ره تیه کانی هاوولاتیان و شکوی مرؤفبون. له به ره ئه وه هه ر هه ولیک بو بو په کخستنی ده ستوره که به ئامازه ی هه ولدان بو پیاده کردنی سته مکاری هه ژمار ده کریت. (بپروانه ماده کانی (۱ تا ۱۹) له ده ستوری ئه لمانی سالی ۱۹۴۹).

ئاشکرایه که له پیژاژوی نویسه وهی ئه م ده ستوره دا، ئه مریکیه کان وه کو لایه نی سه رکه وتوی جه نگی جیهانی دوهم، رولیان هه بو، هه ربویه ناوه رۆکی ئه م ده ستوره کارتیکراو بو به هزری ده ستوری ئه مریکی، که تارادده یه کی زور پشت به ستوه به ببه ماکانی یاسای سروشتی سه باره ت به ره وایه تیدان به به ره نگار بونه وه ی سته مکاری. هه رچه نده خودی ده ستوری ئه مریکا، ده قیکی له م شیوه یه ی له خو نه گرتوه، به لام ده ستوردانه ری ئه لمانی له ریگه ی ئه م ده قه ده ستوریه وه، ویستویه تی پاریزگاری له ناسنامه ی ده ستوره که بکات، و وه ک ده ستوریک زیندوی کارا هه میشه ریگر بیت له گه رانه وه ی مو ته که ی به به ریته ی بیرى نه ته وه په رستی و تاکره وی و خو سه پینی ده سه لاتی نازییه کان.

سه ره رای ئه وه، تویره ر جه خت له بو چونه کانی پیشوتری ده کاته وه، که ئاراسته ی باو له هزری ده ستوری هاوچه رخدا، بریتیه له سه له مینه وه و بیده نگی ده ستوردانه ران له مه ر پرسى ره وایه تی راپه رین و به ره نگار بونه وه ی سته مکاری (شوهرش)، ته نانه ت ده قی برگه ی (۴) له ماده ی (۲۰) ی ده ستوری ئه لمانیا-که له سه ره وه ئامازه مان پیکرد- جگه له به هایه کی هزری فه لسه فی، هیچ پابه ندیه کی یاسایی دروست ناکات. ئه مه ش مانای نادیده گرتنی ئه و راستیه ناگه یه نیت که شوهرش دیارده یه کی یاسایی، هه رچه نده که له جیهانی سیاسه تدا روده دات، به لام هه میشه لیکه وتی یاسایی هه یه، هه ول ده دین له ته وه ری سییه ما ئه و لیکه وتانه ببه یه به ر باس و گتوگۆی زانستی.

تهوهری سییههه

لیکهوته یاساییهکانی شوپش: پرسپار له لیکهوته یاساییهکانی روداوهدکانی ئاداری (١٩٩١) له باشوری کوردستان

لهه تهوهریهه دا، که کۆتا تهوهرهه ی تووژینه وه کهمانه، هه ولدهه دین له ریکهه ی شیکاریه ی بو رابووچونی هزرمهه ند و شارهه زایانی دهستوری تیشک بکهینه سهه ر ئهه و لیکهوته یاساییانهه ی که له ئهه نجاهی سهه رکهه وتنی شوپش دینهه دی، هه ره له و چوارچیهه دا تاوتویه گرنگترین لیکهوته یاساییهکانی روداوهدکانی ئاداری (١٩٩١) له باشوری کوردستان، دهکهه ی، که دهه تانین لهه مهه ودوا، بهه مهه بهه سته خۆبهه دورگرتن له دوبارهه کردنهه وه ی زانیاریهه کانیهه پيشو، ئهه م روداوانه بهه "شوپشی ئاداری (١٩٩١) له باشوری کوردستان" ناوزهه د بکهه ی.

یهکههه: لیکهوته یاساییهکانی (شوپش) له ژیر روشنایی هزی دهستوریدا:

لهه راستیدا، ئاراستهه ی زۆرینه و باو لهه زری دهستوریدا ئهه وهیه که سهه رکهه وتنی شوپش کاریگهه ری و لیکهه وتی یاسایی بو سهه ر سیستمی دهستوری و یاسایی له ولادهه هیه (viii)، بهه لام هزرمهه ند و شارهه زایانی دهستوری کۆک نین لهسهه ر قهه بارهه ی لیکهه وت و کاریگهه ریهه کانیهه شوپش سهه بارهه ت بهه هیشتنهه وه یان هه لهه وشاندهه وه یاخود هه مهه وارکدهه وه ی هه ریهه که له دهستور و یاسابهه رکارهه کانیهه پيش شوپش.

أ- لیکهه وتهه کانیهه شوپش سهه بارهه ت بهه دهستوری بهه رکار: لهه م روهه وه هزرمهه ندانی دهستوری دابهه شبون بهسهه ر چوار ئاراستهه ی جیاوازا، بهه م شیوهه یه:

١- سهه رکهه وتنی شوپش راستهه وخۆ دهه بیتهه هۆی هه لهه وشاندهه وه ی دهستور بهه شیوهه ی هه مهه وه کی (الإلغاءالکلی): زۆرینهه ی هزرمهه ند و شارهه زایانی دهستور لهه زری دهستوری فهه رهه نسی که بریتین لهه هه ریهه که له [بارتملی (Brthemly)، (ئییزمن Eismen)، (جۆرج بۆردو (George Baurdu))] هه روهه ها له هزی دهستوری عه ره بهه د، هه ریهه که له پرۆفیسۆران (د. سلیمان الطماوی، د. محسن خلیل، د. فؤاد العطار، د. رمزی طه الشاعر، د. نعمان احمد الخطیب) له عیراقیشدا هه ریهه که له پرۆفیسۆران (د. إسماعیل مرزه، د. علی یوسف الشکری)، لایهه نگری ئهه م ئاراستهه یهه ن.

ئهه و شارهه زایانهه ی دهستور پێیان وایه، راستهه وخۆ لهه دوا ی سهه رکهه وتنی شوپش، دهستوری بهه رکاری ولات، بهسهه رجهه م مادهه کانیهه وه، هه لهه وهه شینتهه وه، ئهه مهه ش پێویستی بهه دهه رچواندنی هیهچ یاسایهک نییه، چونکه، سهه رکهه وتنی شوپش واتهه کۆتاییهاتن بهه ئهه و "بیرۆکهه ی یاساییه" ی که پيشتر دهستورهه کۆنهه که بهه رجهه ستهه ی دهه کرد، هه روهه ها ئامانجی شوپش کۆتاییهه تانه بهه دهه سلالاتی سیاسی فهه رمانهه روا، کهه واته، بهه روخاندنی دهه سلالات، راستهه وخۆ بناغهه ی یاسایی دهه سلالاتهه کهه ش دهه روخت، که بریتیهه لهه دهستور. (هه روانه: الشاعر، ١٩٧٢، ل ٧٣٩-٧٤٠. الخطیب، ٢٠١١، ل ٦٠٥). لایهه نگرای ئهه م بوچونهه دهه لێن، تهه نانهه ت ئهه گهه ر دواتریش دهستوری تازهه ی دوا ی شوپش، دهقنوسی هه لهه وشاندهه وه ی دهستورهه کۆنهه که بکات، ئهه وا ئهه م دهقنوسکردن و جاردانه، تهه نها ریکاریکه بو بهه دیارخستهی هه لهه وشاندهه وه ی دهستورهه کۆنهه که، نهه وهکو بهه رياردان بیت بهه هه لهه وشاندهه وه، بهه لکو ئهه م دهقنوسکردنه، تهه نها جهه خت کردنهه وهیه لهه روداوی هه لهه وشاندهه وه ی دهستور که پيشتر لهه گهه ل سهه رکهه وتنی شوپش رويداوه. (هه روانه: مرزه، ٢٠١٠، ل ٢٦٤. الشکری، ٢٠٠٨، ل ٣٠٧).

٢-کارکردن بهه دهستوری پيش شوپش یان هه لهه وشاندهه وه ی ئهه و دهستوره، گریدراوه بهه ویستی سهه رکردایهه تی شوپش (فهه رمانهه وای تازه): لایهه نگرای ئهه م ئاراستهه یه دهه لێن هه لهه وشاندهه وه ی دهستوری پيش شوپش، لیکهه وتیکی ناچارهه کی (أثرحتمی) دوا ی سهه رکهه وتنی شوپش نییه. چونکه، کردهه ی دهه سهه سهه رداگرتهی دهه سلالات، یهه کسان نییه بهه

برپاری هه‌لوه‌شانده‌وهی ده‌ستور. (بروانه، جعفر، ۱۹۹۹، ل ۴۰۹). جگه‌له‌وه‌ش، ده‌شیت شوپشه‌که له‌دژی ده‌ستور به‌رپانه‌کراییت، به‌لکو له‌دژی فه‌رمانه‌وه‌ی پیشو هه‌لگیرسابیت به‌ئامانجی پارێزگاریکردن له‌رێسا ده‌ستوریه‌کان و جێبه‌جێکردنی ده‌ستور، هه‌روه‌ها ئامانج و ئه‌نجامی شوپشه‌که روخاندنی ده‌سه‌لاتی فه‌رمانه‌وا بیت. (بروانه: البرزنجی، ۲۰۲۱، ل ۲۰۱۳).

نمونه‌ش بۆ ئه‌مه، کاتیک بزوتنه‌وه‌ی شوپشگێری به‌لجیکا له‌سالی ۱۹۵۲ سه‌رکه‌وتنی به‌ده‌سته‌هینا، شوپشه‌که له‌ دژی پادشا (لیوبودی سییه‌م) بو به‌ هۆی هاوکارییه‌کانی بۆ نازییه‌کان له‌ جه‌نگی جیهانی دوهمدا، هه‌ربۆیه به‌ هۆی سه‌رکه‌وتنی شوپش ده‌ستوری پیش شوپش له‌ ولاته‌دا، هه‌لنه‌وه‌شیندرایه‌وه. به‌هه‌مان شیوه‌ کوده‌تای ته‌موزی ۱۹۵۲ ی میسر که دواتر گۆرا بۆ شوپش، دواي سه‌رکه‌وتن، راسته‌وخۆ نه‌بو به‌ هۆی هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی ده‌ستوری سالی ۱۹۳۰ له‌به‌رئه‌وه‌ی کوده‌تایچه‌کان که دواتر به‌ شوپشگێر ناسران، له‌یه‌که‌م راگه‌یه‌ندراو (بیان‌دا، رایانگه‌یاند که ئه‌وان له‌ دژ خراپه‌کارییه‌کانی پادشا (فاروق) شوپشیان به‌رپاکردوه، دواتر دواي تێپه‌ربونی پێنج مانگ به‌سه‌ر سه‌رکه‌وتنی کوده‌تا (شوپش)ه‌که‌دا، له‌ مانگی کانونی یه‌که‌می ۱۹۵۲ ده‌ستوره‌ کۆنه‌که‌یان هه‌لوه‌شانده‌وه. (بروانه: المتولی، ۱۹۶۳، ل ۸۵-۸۶). - له‌ته‌وه‌ری یه‌که‌می ئه‌م توێژینه‌وه‌یه‌ باسمان له‌وه‌کرد که چۆن کوده‌تا ده‌گۆریت بۆ شوپش-

که‌واته، به‌پێی ئه‌م بۆچونه، دواي سه‌رکه‌وتنی شوپش، ده‌ستوری پیش شوپش به‌ به‌رکاری ده‌مینیته‌وه‌ تا ئه‌وکاته‌ی سه‌رکردایه‌تی شوپش، به‌راشکاوای یان به‌شیوه‌یه‌کی که‌ش و کوش (ضمنی) گوزارشت له‌ویستی خۆیان ده‌که‌ن بۆ هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی ده‌ستوره‌ کۆنه‌که، چ به‌شیوه‌ی هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی هه‌موه‌کی یان هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی به‌شه‌کی (الإلغاء الكلي أو الجزئي) بیت. (بروانه: الطهراوي، ۲۰۱۱، ل ۴۰۳).

۳- سه‌رکه‌وتنی شوپش ده‌بیته‌ هۆی هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی به‌شه‌کی ده‌ستور(الإلغاء الجزئي): له‌دیدي لایه‌نگرانی ئه‌م ئاراسته‌یه‌وه، ئه‌و ده‌ق و رێسا ده‌ستوریه‌کانی که په‌یوه‌ستن به‌ سیستمی حوکمرانی و شیوه‌ی حکومه‌ت و دیاریکردنی تایبه‌تکاری دامه‌زراوه‌ ده‌ستوریه‌کانی (یاسادانان و حکومه‌ت) و رێکخستنی په‌یوه‌ندی نیوانیان، هه‌روه‌ها هه‌مو ئه‌و ده‌ق و رێسایانه‌ی که په‌یوه‌ستن به‌ چۆنیه‌تی گرتنه‌ ده‌ستی ده‌سه‌لاتی سیاسی و ئالوگۆرکردنی ده‌سه‌لات و ماوه‌ی سه‌رۆکایه‌تی...هتد، هه‌لده‌وه‌شیندرینه‌وه. شاره‌زیانی ده‌ستوری به‌و جوړه‌ رێسایانه‌ ده‌لێن رێسای ده‌ستوری بابه‌تی (القواعد الدستورية الموضوعية). (بروانه: عبدالحمید، ۲۰۰۹، ل ۱۶۳).

به‌لام هه‌ر ده‌ق و رێسایه‌کی ده‌ستوری که په‌یوه‌ندیدارنه‌بیت به‌ سیستمی سیاسی(حوکمرانی)، وه‌کو رێساکانی تایبه‌ت به‌ سیستمی به‌رپوه‌بردنی کارگێری و سیستمی دادوه‌ری، هه‌لئاوه‌شیندرینه‌وه، چونکه ئه‌م رێسایانه له‌ بنه‌ره‌تا، خه‌سه‌ت و تایبه‌تمه‌نی یاسای ئاساییان(القوانین العادية) هه‌یه، به‌لام ده‌ستوردانه‌ر، به‌هۆی گرنگی و بایه‌خی ئه‌م رێسایانه و له‌ پێناو به‌رده‌وامیدان به‌ کاروباری کارگێری ده‌وله‌ت، ویستویه‌تی له‌ده‌ستوردا جیگیریان بکات و خه‌سه‌تی ده‌ستوریه‌کان پێ بدات. ئه‌و رێسایانه به‌ رێسای ده‌ستوری رواله‌تی ناوزه‌ده‌ده‌کرین "القواعد الدستورية الشكلية" (خلیل، ۱۹۸۷، ل ۱۸۰).

بۆ نمونه، ماده‌ی (۷۵) له‌ ده‌ستوری سالی هه‌شته‌می دواي سه‌رکه‌وتنی شوپش که تایبه‌ت بو به‌ رێکخستنی سیستمی کارگێری ولات، وه‌کو رێسایه‌کی یاسای ئاسایی هه‌ر به‌ به‌رکاری مایه‌وه‌ سه‌ره‌پای هه‌لوه‌شانده‌وه‌ی ده‌ستوره‌که و به‌دوايه‌کده‌هاتنی ده‌ستوری له‌ فه‌رنسا تاكو ئه‌وکاته‌ی به‌ برپاریک له‌لایه‌ن حکومه‌تی به‌رگری نیشتمانی له‌ ۱۹ ئه‌یلولی ۱۸۷۰ کارکردن به‌و رێسایه‌ هه‌لوه‌شیندرایه‌وه. (بروانه: عبدالحمید، ۲۰۰۹، ل ۱۶۳-۱۶۴).

په یوه نډیدار به دیدگای ئه م ئاراسته یه، به شیک له شاره زایانی دهستوری ده لاین، هر دهق و رپسا و بنه مایه کی دهستوری که بریاری له ماف و نازادیه کانی تاکه که سه کان دابیت، به بهرکاری ده مینیت هوه، و نابیت به هوی سهرکه وتنی شوړش هه لبه وشیندریته وه. به لکو پیویسته دهستوری تازه جهخت له سهر کارا کردنی ئه وه دهقانه بکاته وه، چونکه ئه وه دهق و رپسایانه په یوه نډیدارنن به سیستمی سیاسی، ئه مه جگه له وهی یه کیک له پیوه ره نیوده وه لایه تییه کان بۆ دیاری کردنی دیموکراتییونی دهستور بریتیه له دانانی دهستور به ماف و نازادیه که سهیه کان. ته نانهت بهرجهسته کردنی ئه وه ماف و نازادیه له سه روی دهستورن (بروانه: ليله، ۱۹۶۲، ل ۱۰۳. البرزنجی، ۲۰۲۱، ل ۲۱۵-۲۱۶. المفرجی، نعمة، الجدة، ۲۰۰۷، ۲۶۶-۲۶۷).

ویرایی لایه نگرایی توێژهر بۆ ئه م بۆچونه ی سه ره وه، به له بهرچاوگرنتی ئه وه راستییه کی به شی زوری شوړشه کان له پیناو پاریزگاریکردن له ئه وه رپسا دهستوریانه، هه لده گیرسین و له و رپگه یه وه گه ل به ره نگاری ئه وه دهسه لاته ده بیته وه که پیشیلی ئه وه رپسایانه دهکات. ئه مه سه ره رایی ئه وه ی که پیویسته ئامانجی کو تایی له دانان و کارپیکردنی هر دهستوریک سه ره وه ی گه ل و پاراستنی ماف و نازادی تاکه که سه کان بیت.

به لام له گه ل ئه وه شدا، ده شیت سهرکه وتنی شوړش ببیت هوی هه لوه شانده وهی هه ندی مافی دهستوری، و دانان به هه ندی مافی دهستوری تازه دا، به پپی ئایدولوجیای شوړش، به تایبهت ئه گه ر شوړشه سهرکه وتوه که شوړشیک کومه لایه تی گشتگیربیت. ئه وه شوړشانه ی که هه لگری ئایدولوجیای سوشیالیستی بون، ئه م ئایدولوجیای له ناوه رۆکی دهستوردا رهنگی داوه ته وه و مافه کانی تاکه که سه سروشتیکی کومه لایه تی به خو وه دهگریت و رۆلی ده ولت له هه مبه ر مافه ئابوری و کومه لایه تییه کان رۆلیکی ئه رینی دهستیوه ره رانه و ئاراسته کار ده بیت، به لام ئه گه ر ئایدولوجیای شوړش له سه ره فله سه فه ی لیبرال و تاکه رایی بینا کرابیت، بیگومان ئه مه ره نگدانه وهی ده بیت له سه ره گو تاری دهستوری له هه مبه ر ریکخستنی مافی تاکه که سه ی و رۆلی ده ولت له مامه له کردن له گه ل ئه و مافانه نه رینی ده بیت، ده ولت رۆلی پاسه وانی ئه وه مافانه ده بییت و دهستورده ران ناکات. (بروانه: شیخا، ۲۰۰۶، ل ۲۹۶-۲۹۷). که واته، ئه وه بۆچونه په سه ندناکه یین که به شیوه یه کی گشتی و ره ها ده لیت سهرکه وتنی شوړش نابیت هوی هه لوه شانده وهی هیچ ده قیکی تایبهت به ماف و نازادیه کانی تاکه که سه ی.

توێژهر پیویایه ئه وه دهقه دهستوریانه ی که تایبهتن به ماف و نازادیه سیاسی و ئابوری و کومه لایه تی و رۆشنیرییه کان، کارتیکراو ده بن به ئایدولوجیای شوړش، به شیوه یه ک رهنگه پانتایی مافه کان به رفر او انبکریت، یا خود به رته سک بکریته وه، به لام مافه شارستانییه کان زیاتر شه قلیان گرتوه و جیگیرترن له جوړه کانی تری مافه کان، هر زیانگه یاندنیک پینان له ژیر هر پاساویک و به ناوی هر ئایدولوجیه تیکی شوړشگیریه وه، په سه ند کراونییه و زیان به ناوبانگی شوړش و ده ولت ده گه یه نیت.

ب- لیکه وته کانی شوړش سه بارهت به یاسا ئاساییه کان (القوانین العادیه): مه به ست له یاسا ئاساییه کان، ئه و یاسایانه ن که په ره مان به شیوه یه کی ئاسایی و به زۆرینه ی ساده ده ریان ده چوینیت به مه به ستی ریکخستنی هه لسه وکه وتی تاکه که سه کان له ناوکومه لگه دا، ئه م یاسایانه زۆرترین قه باره ی سیستمی یاسایی هر ولاتیک پیکده هیئن، په یوه نډیدارنن به سیستمی سیاسی، به لکو ئه رک و مافی هاوولاتیان له به رامبه ر یه کتری و له به رامبه ر ده ولت و کومه لگه دیاریده کن، نمونه ی ئه و یاسایانه: (یاسای شارستانی، یاسای باری که سیتی، یاسای تاوانکاری، یاسای بازرگانی،... هتد).

بۆچونی چهسپاو له هزری دهستوریدا ئهوهیه که ئهم جۆره یاسایانه، راستهوخۆ بههۆی سههرکهوتنی شۆرش، ههلاوهشینهدرینهوه، بهلکو دهشیت بهبهرکار بيمينهوه بۆ سالانتيکی دورو دريژی دواي سههرکهوتنی شۆرش، مادام ناوهڕۆکی ئهویاسایانه ناکۆک نهبيت لهگهڵ دهق و ريسا بابهتیهکانی دهستوری تازه. بههروای هزرمهندی دهستوری فههرهسی (جوليان لافرير J.Laferrier) نهیانی بهرکاری مانهوهی ئهم جۆره یاسایانه پهیوهسته به "بنهمای بهردهوام بونی دهولت" (مبدأ إستمرارية الدولة)، چونکه پيوسته دامهزراوهکانی خزمهتگوزاری گشتی دهولت (Public Utilities) که بهیاسای ئاسایی ریکخراون، بهردهوام بن له کارکردن، سههرپای ئه و گۆرانکاریانهی که له سیستمی سیاسیدا دینه ئاراهه. (بروانه: البرزنجي، ۲۰۲۱، ل ۲۱۹).

بهشیک له و یاسا ئاسایانهی که له سههردهمی پادشایهتی لهههریهکه له فههرهسا میسر دههرواندراون، تاكو ئیستاش کاریان پیده کریت، ویرای تیپههروانی سهدان و دهیان سال بهسهه دهرواندنیادا، و سههرپای بهدوايهکدا هاتن و ههلهوهشاندهوهی چهندان دهستور له و ولاتانه بههۆی گۆرانکاری شۆرشگیری تیاياندا. (بروانه: الخطيب، ۲۰۱۱، ل ۶۰۹). ئهم بۆچونه سهبارت بهدهولتهی عیراقیش هههراسته، بۆنونه، یاسای شارستانی عیراق ژماره (۴۰) ی سالی ۱۹۵۱ که له سههردهمی دهسهلاتی پادشایهتی دههروچه، تاكو ئیستاش هههراسته بههروکاری ماوهتهوه. لهگهڵ ئهوهشدا، دهشیت فهروانهروای تازه (سههرکرایهتی شۆرش) لهژیر رۆشناي ئایدۆلۆجیای دهستوری تازه و ئامانجهکانی شۆرشدا، ههرواری ریشهی بهشیک له یاسا ئاساییهکان بکات یان بیانگۆریت به یاسای تازه، بهتایبهتی ئه و یاسایانهی که له ناوهڕۆکدا سهروشتیکی کومه لایهتی و ئابوریان ههیه، وهکو (یاسای کار، یاسای بیمه ی کومه لایهتی و تهندروستی، یاسای بهکریدانی مولکی نهگوازاراه (قانون إيجار العقارات)، یاسای وهبهرهیتان،.....هتد).

ج- لیکهوته یاساییهکانی شۆرش سهبارت به یاسا تهواوکاریهکانی دهستور (القوانين المکمله للدهستور): ئهم یاسایانه له لایهن پههرهمان دههروچهویندرین، له ناوهڕۆکدا پهیوههرواندراون به ریکخستنی ئه و پرس و بابهتانهی که جیبی بایهخ و گرنگی پیدانی دهستوردا نهرن، ئهم جۆره یاسایانه سهروشتیکی دهستوریان ههیه، چونکه تاییهتکاری دامهزراوه دهستورییهکان دیاریدهکهن، و پهیوههندی راستهوخۆیان ههیه به سیستمی سیاسی و ریکخستنی پهیوههندییهکانی ئه و سیستمه لهگهڵ هاوولاتیان، بهم شیوهیه رۆلی تهواوکاری دهبین بۆ دهق و ريسا دهستورییهکان. زۆربهی جار پههرهمان لهسهه راسپارده و فهروانی دهستور دانهه ئه و یاسایانه دههروچهوینت، ههندی جاریش له چوارچیهی ئه و دهسهلاتی خهملاندنهی (السلطة التقديرية) که دهستور پیدراوه سهبارت کاری یاسادانان، راستهوخۆ به ویستی خۆی ئهم جۆره یاسایانه دههروچهوینت. (بروانه: عبدالله، ۲۰۰۴، ل ۴۴۵. فکری، ۲۰۰۲، ل ۵۵).

نمونه بۆ ئهم جۆره یاسایانه: (یاسای ههلبژاردن - چونکه ئه و یاسایه وردهکاری مههرجهکانی دهنگدان و خۆپالوتن بۆ پیکهینانی دامهزراویهکی دهستوری گرنگ که دامهزراوهی پههرهمانه، دیاریدهکات - یاسای رهگهزنامه (قانون الجنسية)، یاسای تاییهت بهخۆپالوتن بۆ پایهی سههروک کوماری، یاسای دامهزراوندنی دادگای دهستوری ولات،.....هتد). (بۆزانیاری زیاتر سهبارت بهبههای یاسایی ئهم جۆره یاسایانه له سیستمی دهستوری ولاتاندا، و پيوههروکانی جیاکردنهوهیان له یاسا ئاساییهکان، بروانه: النائي، ۲۰۱۵، ل ۲۸۸-۴۰۲). بۆچونی باو لههزری دهستوریدا، پيوههرویه، چارههروسی ئه و یاسایانه، له دواي سههرکهوتنی شۆرش، ههروانی چارههروسی بهلگهنامهی دهستوری ولاته.

به پێی ئەم بۆچونه –که توێژەر لایهنگری دهکات- یاسا تهواوکاریهکان له پوی به بهرکاریمانوهه یاخود ههلوهشاندنه وهیانوهه، ژێر بار دهبن بۆ هه مان دۆخی دهستوری پیش شوێرش، چونکه په یوهندی ئەم یاسایانه به دهستوره که وه په یوهندی که یاشکویه تیه (علاقه تبعیه). (بروانه: الشاعر: ۱۹۷۲، ۷۴۵-۷۴۶).

د- لیکه وته یاسایهکانی شوێرش سه بارهت به دهولهت: به شیوهیه که گشتی، له سهه ئاستی یاسای نیوده وه له تی، سه ره که وتنی شوێرش هیچ گۆرانی کاریه که له که سیته یاسای دهولهت دروست ناکات، و دهولهت وه که قهوارهیه که یاسای سیاسی دانپێدانراوی نیوده وه له تی، به ردهوام ده بیته، ههروه ها له سهه ئاستی ناوخویش شوێرش لیکه وتی یاسای بۆ سهه بنه مای (به ردهوامبونی دهولهت) دروست ناکات، زیانی پیناگه یه نیت. (بروانه: الشطنای، ۲۰۱۳، ل ۳۶۰). له سهه ئاستی ناوخوئی، لیکه وتی یاسای شوێرش، بریتیه له ههتانه ئارای گۆرانی کاریه له سیسته می سیاسی و دهستوری. به له بهر چا و گرتنی ئەو راستیه ی که شوێرش له دژی دهولهت ئەنجام نادریت، به لکو دژ به حکومتی سهه مکار و سهه می دستور و یاسا کان ئەنجام ده دریت. ههروه ها به روخاندنی حکومت و ههلوهشاندنه وه ی دهستور، دهولهت هه لوهشیتته وه به مه رجیک له دوا ی سه ره که وتنی شوێرش، شوێرشگیران ده سه لاتی سیاسی بگرنه ده ست، به له بهر چا و گرتنی ئەو راستیه ی که له پوی یاسی دهستوریه وه، بونی ده سه لاتیکی سیاسی پیکخوا و بۆ پیکخسته نی کاروباری گه ل له چوارچیه ی سنوری دهولهتدا، یه کیکه له پایه گرنگهکانی هه ر دهولهتیک.

ه- لیکه وته یاسایهکانی شوێرش سه بارهت به حکومت و سیسته می سیاسی فه رمانه روا: له راستیدا، سه ره که وتنی هه ر شوێرشیک، جا چ شوێرش ی سیاسی بیته یان شوێرشیک گشتگیر بیته، راسته وخو ده بیته هوی روخاندنی حکومت و، دروستبونی حکومتیک تازه. سه ره پای ئەوه ی روخاندنی حکومت، لیکه وتیکی ناچاره کی سه ره که وتنی شوێرشه له سه ره جم و لاتی جیهاندا. به لام په یوه ندیدار به لیکه وتی یاسای شوێرش سه بارهت به سیسته می سیاسی ولات، به پویسته ده زانین ئەم سه ره نه جانه ی خواره وه تۆمار بکه ین:

۱- هه ردهم گریمانیه ی ئەوه ده کریته شوێرش بیته هوی گۆرینی جوړ و شیوه ی سیسته می سیاسی (حوکمران)، له سیسته میکی حوکمرانی تاکره و خو سه پین (دیکتاتور) بۆ سیسته میکی دیموکراتی- ده ستوری گه له په سه ند.

۲- مه رج نییه شوێرش بیته هوی گۆرینی جوړ و شیوه ی سیسته می سیاسی پۆلینکرا و له سهه بنه مای (په یوهندی نیوان ده سه لاته کان)- ئەم بنه مایه به ره نه جمای بنه مای (لیکجیا کردنه وه ی ده سه لاته کان)- به ده ره برینیک تر، بۆ نمونه، ده شیته شوێرش دژی ده سه لاتیکی سیاسی- دیکتاتور بیته له چوارچیه ی سیسته می سه ره کایه تیدا، و ئەم ده سه لاته بروخینیت و بیگوریت به ده سه لاتیکی سیاسی دیموکرات له چوارچیه ی هه مان سیسته مدا. ته نانهت له دوا ی هه لوهشاندنه وه ی ده ستوری کۆن و دانانی ده ستوری دوا ی شوێرش، ئەگه ری رودانی ئەم گریمانیه به کراوه یی ده مینیتته وه.

۳- له میانیه ی خویندنه وه و به دوا داچونی توێژه ر بۆ دانراوه زانسته یهکانی به شیکی زۆر له هه زمه ندانی ده ستوری، تیبینی ئەوه کراوه، که حکومتی دوا ی سه ره که وتنی شوێرش بریتیه له حکومتیک ناده ستوری، ته نانهت ئەگه ر گریمانیه ی ئەوه ش بکه ین که حکومتی دوا ی شوێرش به گۆیره ی ده ستوری پیش شوێرش ره فتار ده کات، و بانگه شه ی ئەوه بکات که پا به نده بیته به ده ستور و یاسا به رکارهکانی پیشو، و هه ولی گۆرینیان نادات، به لکو پارێزگاریان لیده کات، هیشتا ئەو حکومته، هه ر حکومتیک ناده ستوریه، و به حکومتی دیفاکتو (أمر واقع) ناوزده ده کریته.

چونکه خودی ئەو حکومهته بهرهمی کردهوهیهکی نادهستوریه، ئەویش بریتیه له شۆرش، ئیمه پيشتر رومان کردهوه، هیچ دهستوریک به شيوه یاسایی دیاردهی شۆرش ریکناخت. کهواته، بههۆکاری نادهستوریونی شۆرش حکومهتی دواي (شۆرش) یش به نادهستوری ههژماردهکریت. ئەم ئەنجامه کۆکه لهگهڵ ريسایهکی چهسپاو له هزری یاسایی و کارپیکراوی دادوهريدا که دهلیت "ههرشتیک لهسهر بنهمای پوچ و نایاسایی دامهزرايیت، ئەوا ئەو شته به نایاسایی و پوچ ههژماردهکریت" (ما بني علی باطل فهو باطل). (پيچهوانه ی ئەم بۆچونه، بروانه: شیخا، ۲۰۰۶، ۲۹۳. عبدالله، ۲۰۱۳، ۸۲).

۴- حکومهتی دواي شۆرش (حکومهتی ديفاکتو) لهجياتی رهوايهتی دهستوریهی، رهوايهتی شۆرشگيری (الشريعة الثورية) ی ههیه.

۵- حکومهتی ديفاکتو، حکومهتیکی کاتيه، لهپيناو رېگرکردن له پاشاگهردانى و گهرانهوهی دهسهلاتی رۆخيندراو، خۆی سههرجهم دهسهلاته گشتيهکانی دهولهت دهگریت دهست تاكو ئەو کاتهی دۆخی ولات سهقامگير دهبيت و دهستهی دامهزاندنی دهستور پيکديت بۆ دامهزاندنی دهستوری تازه. (بروانه: المتولي، ۱۹۶۳، ۷۹).

۶- حکومهتی ديفاکتو خهسلهتیکی ديکتاتوری ههیه، چونکه، ههرسى دهسهلاتی ياسادان و جيبهجيکردن و دادوهری، لهژير دهستی ئەم حکومهته چردهبيتهوه، و لهماوهی کارکردنیدا، بنهمای (ليکجياکردنهوهی دهسهلاتهکان) پشتگوي دهخريت. (بروانه: الخطيب، ۲۰۱۱، ۶۰۳).

دوهم: ليکهوته ياساييهکانی شۆرشى ئاداری (۱۹۹۱) له باشورى کوردستان، لهژير رۆشنايى هزری دهستوری:

له برگه ی يهکهمی ئەم تهوهريهیدا، بۆمان رۆنبويهوه، که ليکهوته ياساييهکانی شۆرش، لههه ر ولاتيکدا، بهشيوهيهکی گشتی، لهسهر ئاستی سيستمی (سیاسی، دهستوری، ياسایی) ناوخۆی ولات دينهدی، و ئەوهمان دياریکرد که ههر شۆرشیک که له ناوخۆی ههر دهولهتيکدا، ههلهگيرسييت و دواتر سههرکهوتن بهدهستههينيت، هیچ ليکهوت و کاریگهريهک لهسهر کهسييتی ياسایی دهولهت دروستناکات.

بهلام شۆرشى ئاداری (۱۹۹۱) له باشورى کوردستان، جياواز له ههر شۆرشیکى تر، که له ميژوی هاوچهرخى بزوتنهوهی شۆرشگيری و خهباتی رزگاری نهتهوهی کورد رويداوه، ليکهوته ياساييهکانی لهچارچيوه ی حکومهت و سيستمی سياسی و ياسایی له باشورى کوردستان، قهتيس نهبون، بهلکو ليکهوته ياساييهکانی ئەم شۆرشه، سنوری ههریمی کوردستانی تيهپراند، و له کهسييتی ياسایی دهولهتی عيراقی کهمکردهوه، تهناهت ليکهوتی ياسایی ئەم شۆرشه بهجۆریک بو، که کاریگهري چۆنايهتی گرنگی لهسهر بنهمايهکی چهسپاوی ياسای نيودهولهتی، دروست کرد، که ئەویش بریتیه له "بنهمای دهستورنهوانی دهولهتان له کاروباری ناوخۆی يهکتري".

۱- ليکهوتهکانی شۆرشى ئاداری (۱۹۹۱) له باشورى کوردستان سهبارت بهدهستوری عيراق: سهرهتا پيوسته ئەو راستيه

ميژوبيه بهبيربهينينهوه، که دهستوری سالی ۱۹۷۰ له عيراق، بههیچ شيوهيهک گوزارشتی لهويست و خواستی گهلی کوردستان نهدهکرد، ههروهها گهلی عيراق بهشيوهيهکی گشتی، لهناوياندا گهلی کوردستان ههرگيز بهشدارنهبون له دامهزاندن و نوسينهوهی ئەم دهستوریدا، بهلکو دهستورهکه بهريگهيهکی ناديموکراتی دور لهويستی گهلی، بهبرپاری ژماره (۷۹۲) ی (ئهنجومهنی سههرکرداتهتی شۆرش-ههلهوشاوه-ی حيزبی بهعسی فهرومانهوا له ۱۶ی تموزی ۱۹۷۰ بهسهر گهلی عيراقدا، سهپينرا. (بروانه: عمر، ۲۰۰۵، ۲۷۵).

به لام ئه وهی سه رنج راکيشه، بکه رانی شوڤشی ئاداری (١٩٩١) له باشوری کوردستان (سه رکردياهه تی به رهی کوردستانی)، راسته وخۆ دواي سه رکه وتنی شوڤش، به راشکاوی جاري هه لوه شانده وهی ده ستوره که يان نه دا. به بروای تويزه ر له پشتی ئه م بيده نگبونه ی سه رکردياهه تی شوڤش (سه رکردياهه تی به رهی کوردستانی)، چه ند هۆکاریک هه بو، له وانه: (١- جوگرافياي شوڤشه سه رکه وتوه که، ته نها سنوری کوردستانی گرته وه- له سه ر ئاستی کوردستان شوڤشه که ناوچه یی نه بو، به لکو سه رجه م شار و ناوچه کانی کوردستانی عيراقی گرته وه- به لام به راورد به سنوری گشتی ده ولته ی عيراق، شوڤشیکی ناوچه یی (local) بو، له کاتيکدا ده ستوری سالی ١٩٧٠ ی عيراق، له سه رتاسه ری ده ولته ی عيراقدا به رکاربو. ٢- سه رکردياهه تی شوڤشی ئادار (سه رکردياهه تی به رهی کوردستانی) له دواي سه رکه وتنی شوڤش ده ستی به دانوستانی سياسی کرد له گه ل حکومه تی عيراق به ئامانجی دۆزينه وهی ريگاچاره یه کی ده ستوری- سياسی يه کلاکه ره وه بۆ دۆزی کورد له عيراقدا. ٣- تاكو ريکه وتی ٢٢ ی تشرینی يه که می ١٩٩٢ دامو ده زگا ميريهه کان له پاريزگا کانی (هه ولير، سلیمانی، دهوک) له لایه ن حکومه تی عيراقه وه به ريۆه ده بران. ٤- دواي هه لباژرانی په رله مانی کوردستان له ١٩ ی مایسی ١٩٩٢، به رهی کوردستانی ره وایه تی شوڤشگيری نه ما و هه لوه شایه وه، دواتر به شيۆه یه کی ياسایي ئه رکی گوزارشتکردن له ويستی گه لی کوردستان سپيردا به په رله مان که له وسه رده مه دا به (ئه نجومه نی نيشتمانی کوردستانی عيراق) ناوزه ده کرا، که واته دواي ئه و ريکه وته چيتر به رهی کوردستانی نه يده وتانی به ناوی گه لی کوردستان برياری چاره نوس ساز بدات.

به لام له به ئه وهی، شوڤشی ئاداری (١٩٩١) له باشوری کوردستان، له يه ک کاتدا، دژ به ده ستوری سالی ١٩٧٠ بو، هه روه ها دژی ئه و سيستم و ده سه لاته سياسيه ش بو که به ره م و زاده ی ده ستوره که بو- هه روه کو بيشتير پونمان کردۆتوه- له به ره ئه وه ده توانين بلين: راسته وخۆ له گه ل سه رکه وتنی شوڤشه که، ده ستوره که، له به شيکی به رفراوانی هه ري می کوردستان، هي زي پا به ندردی ياسایي له ده ستدا، چونکه "بيروکه ی ياسایي باو" له لای هاوولاتيانی کوردستان، له وسه رده مه دا، ته واو پيچه وانه ی "ئه و بيروکه ياسایي" يه بو که ده ستوره که به رجه سته ی ده کرد. هه ر له به ر ئه وه ده ستوره که له ئه نجامی سه رکه وتنی شوڤشی ئادار (١٩٩١) به شيۆه یه کی نافه رمی و به کرده وه په کخرا (التعطيل الفعلي- غير الرسمي)، ئه م ليکه وته ياساييه يه کيکه له خه سلّات و تايبه تمه ندييه جياکه ره وه کانی ئه م شوڤشه، که له ميژوی هاوچه رخی شوڤشی گه لانی جيهاندا، ده گمه ن، روده دات.

له راستیدا، سه رکه وتنی هه ر شوڤشیکی، هه روه کو له مه وپيش باسما ن کرد، يان راسته وخۆ هه لوه شانده وهی ده ستوری پيش شوڤشی ليده که ويته وه، ياخود بۆ ماوه يه ک که شوڤشگيران خویان دياریده که ن، ده ستوره کۆنه که به به رکاری ده مي نيته وه، به لام ليکه وتی ياسایي شوڤشی ئاداری (١٩٩١) هيچ کام له م دو ليکه وته نه بو، به لکو په کخستنی نافه رمی ده ستوری عيراقی سالی ١٩٧٠ ی ليکه وته وه.

پيۆسته ئه وه بخه ينه رو که له روانگه ی هزر و ياسای ده ستوريه وه، "په کخستنی ده ستور" جياوازه له "هه لوه شانده وه" ی ده ستور، چونکه "هه لوه شانده وه (الإلغاء) واته که وتن و کۆتاييه تان به ده ستور، به لام "په کخستن" (تعطيل) ی ده ستور، واته دواخستن و راگرتنی کارکردن به ده ستوره که. (بروانه: الطهراوي، ٢٠١١، ل ٣٩٧. الدراجي، ٢٠٠٩، ل ٢٣، ٧٦). که واته، په کخستنی ده ستور بۆ ماوه يه کی کاتييه، که دۆخی سياسی و واقيعی کۆمه لگه ده يسه پي نيته، (بروانه: عبدالله، ٢٠١٣، ل ٧٨-٧٩). ئه م ليکه وته ته واو جياوازه له "هه لوه شانده وه" ی ده ستور، که ليکه وتيکی ياسایي ناچاره کی هه ر شوڤشیکی که دژ به سته می ده سه لات و سته می ده ستور و ياساکان، به رپا ده کريت.

٢- لیکهوتنهکانی شۆرشى ئادارى (١٩٩١) له باشورى كوردستان سه بارهت به ياسا بهرکارهکانى پيش شۆرش:

سه ره كه وتنى شۆرشه كه، نه بو به هۆى هه لوه شانده وهى راشكاو يان فهرمى (الإلغاء الصريح أو الرسمي) بۆ ههچ ياسايه كى پيش شۆرش، به لكو به شيوه ي فهرمى زۆربه ي ياساكانى پيشو، به تايبهت ياسا ئاساييه كان، وه كو ياساى بهركار و، به شىك له سيستمى ياسايى هه ريمى كوردستان- عيراق مانه وه تاكو ريكه وتى ٣١ى ئابى ١٩٩٢. هه رچه نده به شيوه يه كى كه شو كوش (ضمني) سه ركردايه تى به ره ي كوردستانى- هه لوه شاو- له ميانه ي كار كردنيدا، ويستى خۆى بۆ په كخستن و هه لوه شانده وهى هه مو ئه و ياسايانه پيشان دابو كه گوزارشتيان له سياسهت و ئامانجه سياسايه كانى حيزبى به عس ده كردو راسته وخۆ دژى بهرژه وهنديه كانى گه لى كوردستان بون. به لام تاكو ئه و ريكه وته ي سه ره وه، ههچ برياريك نه درا سه بارهت به چاره نوسى ياساكانى پيش شۆرشى ئادارى ١٩٩١، ته نانهت كاتيكيش كه (ئه نجومه نى نيشتمانى كوردستانى عيراق) هه لويسى خۆى سه بارهت به و ياسايانه ديارى كرد، بريارى هه لوه شانده وهى بۆ ههچ ياسايه ك ده رنه كرد، به لكو ده قى بريارى ئه نجومه نه كه، به م شيوه يه بو: ئه نجومه نى نيشتمانى كوردستان له دانيشتنى رۆژى ١٩٩٢ / ٨ / ٣١ برياريدا: يه كه م: له سه ره هه مو وهزاره ته كان و ئه و ده ستانه ي كه سه ره به ههچ وهزاره تىك نين له و ياسا و پيره و و رينمايانه بكوئنه وه كه له لايه ن ده سه لاتی حكومه تى ناوه ندى يه وه ده رچونه و ئه وانه يان لى بژاره بكن كه له گه ل بهرژه وهنديه كانى گه لى كوردستان دا ناگونجین و پيش چاو ئه نجومه نى نيشتمانى بخرين تا بريار له سه ره ئه وانه يان بدات كه له ناو هه ريمه كه دا به كار ده هيندين.

دوهم: كار به ئه حكامه كانى ئه و ياسا و پيره و و رينمايانه ناكرت كه له لايه ن ده سه لاتی حكومه تى ناوه ندى وه ده رچون يان له مه و دوا ده رده چن به تايبه تيش پاش كشانده وهى ئيداره حكوميه كان ١٩٩١ / ١٠ / ٢٢ له هه ريمى كوردستان مه گه ر ئه نجومه نى نيشتمانى كوردستانى عيراق بريار له سه ره ره وايى به كار هينانى له ناو هه ريمه كه دا بدات. ...." (بروانه: برياره كانى په رله مانى كوردستان له پينگه ي ئه لكترونى فهرمى په رله مان: <https://www.parliament.krd/business/resolutions>, ٢٠٢٢).

تئينى ده كريت، ئه نجومه نى نيشتمانى كوردستان، له جياتى برياردان به هه لوه شانده وهى (الإلغاء) هه ر ياسايه ك كه دژبیت له گه ل ئامانجه كانى شۆرشى ئادارى ١٩٩١، بريارى په كخستن فهرمى (التعطيل الرسمي) به شىك له و ياسا و پيره و و رينمايانه كانى پيش شۆرش و دواى شۆرشيدا، كه دژبیت له گه ل ئامانجه كانى ئه م شۆرشه (بهرژه وهنديه كانى گه لى كوردستان). كه واته، ئه م برياره بو به هۆى په كخستن كرده يى ئه و ده قه ياسايانه ي پيش شۆرشى ئادارى (١٩٩١) كه سه روشتى سياسيان هه بو (ياسا ته و او كارييه كانى ده ستور).

هه ره وها به شى هه ره زۆرى ياساكان و به شىك له برياره كانى حكومه تى به عس كه له لايه ن (ئه نجومه نى سه ركردايه تى شۆرش- هه لوه شاو-) ده رچويندراون، به لام سه روشتى سياسيان نه بو (ياسا ئاساييه كان)، و دژ به بهرژه وهنديه كانى گه لى كوردستان نه بون، تائيس تاش له كوردستان كاريان پيده كريت. ئه مه ش له بهر ئه وه بوه تاكو بۆشايى ياسايى دروست نه بیت و زيان نه گه يه نريت به بنه ماكانى (ريزگرتن له مافه به ده سه تها ته و هكان و بنه ماي پاراستنى ئاسايى ياسايى و سه قامگيرى مامه له و پينگه ياساييه كانى تاكه كه سه كان).

جى به بير هينانه ويه، كه به گويره ي ماده ي (٤٢ / ١) له ده ستورى سالى ١٩٧٠، ئه نجومه نى سه ركردايه تى شۆرش- هه لوه شاو- له عيراق، ده يتوانى بريار ده ربكات كه هه مان هيزى ياساى هه بیت (كان يحق للمجلس إصدار القرارات التي لها قوة القانون).

كه واته، بريارى ئه نجومه نى نيشتمانى كوردستان سه بارهت به بهر كار هيشتنه وهى ياسا ئاساييه كانى عيراق كه پيش شۆرشى ئادار (١٩٩١) ده رچويندراون، هاوړيک و كووك بو له گه ل بۆچونى كوى گشتى شاره زايانى ده ستور، سه بارهت به و راستيه ي كه شۆرش نابيته هۆى هه لوه شانده وهى راسته وخۆى ئه و ياسايانه ي كه سه روشتىكى

ناسیاسیان ههیه، به لکو بو پیکهستی ژبانی رۆژانهی هاوولاتیان ده‌رچویندراون (بروانه: عصفور، ۱۹۵۴، ل ۲۱۹. لطیف، ۱۹۷۶، ل ۲۱۴. عبدالله، ۲۰۱۳، ل ۸۳).

۳- لیکه‌وته‌کانی شۆرشێ ئاداری (۱۹۹۱) له‌باشوری کوردستان سه‌بارهت به‌ده‌سه‌لات و سیستمی سیاسی: پێشتر

ئاماژهمان پێدا که (به‌ره‌ی کوردستانی) رۆلی سیاسی و سه‌ربازی پێشه‌نگی هه‌بو له‌هه‌لگیرساندن و سه‌رکه‌وتنی راپه‌رین (شۆرش) ی ئاداری ۱۹۹۱، له‌دوای سه‌که‌وتنی شۆرشه‌که‌ش، به‌تایبه‌تی له‌دوای ناچاربوونی حکومه‌تی به‌عس به‌کشاندنه‌وه‌ی سه‌رجه‌م دامه‌زراوه‌ حکومه‌یه‌کانی له‌ پارێزگا‌کانی (هه‌ولێر، سلێمانی، ده‌وک، به‌شیک له‌ پارێزگای که‌رکوک - ناوچه‌کانی کفری و که‌لار-) له‌ ریکه‌وتی ۲۲ ی تشرینی یه‌که‌می ۱۹۹۱. (به‌ره‌ی کوردستانی) (x) وه‌کو حکومه‌تی دیفاکتۆ و خاون ر‌ه‌وايه‌تی شۆرش، به‌شیوه‌یه‌کی کاتی ده‌سه‌لات و حوکمرانی کوردستانی گرت‌ه‌ ده‌ست. (بروانه: McDowall, 2007, p.379).

ئهم به‌ره‌یه‌ وێرایی ئه‌وه‌ی که ده‌سته‌یه‌کی جێبه‌جێکردن بو، و ده‌سه‌لاتی سیاسی و سه‌ربازی و ئاسایش و کارگیرێ هه‌ریمی کوردستانی گرت‌ه‌ ده‌ست، ته‌نانه‌ت توانی نوسینگه‌ی نوینه‌رایه‌تی سیاسی و دیپلۆماسی له‌ هه‌ندێ له‌ ولاتیانی بیانی بکاته‌وه (بروانه: البرزنجی، ۲۰۰۲، ل ۲۹۶). له‌هه‌مان کاتدا ده‌سه‌لاتی (یاسادانان) ییشی له‌ ده‌ست بو. له‌ و ر‌وانگه‌یه‌وه، له‌ ر‌وژی ۸/۴/۱۹۹۲، (سه‌رکه‌ردایه‌تی به‌ره‌ی کوردستانی-هه‌لوه‌شاو-) یاسای ژماره‌ (۱) ی سالی ۱۹۹۲ "یاسای ئه‌نجومه‌نی نیشتمانی کوردستانی عێراق" ی ده‌رچواند، به‌مه‌به‌ستی گواستنه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتاریتی له‌هه‌ریمی کوردستان عێراق، له‌قوناغی ر‌ه‌وايه‌تی شۆرشگیرێ بو قوناغی ر‌ه‌وايه‌تی یاسایی. ئهم یاسایه‌ له‌ (۶۱) ماده‌ پێکهاتبو، که تیایدا ده‌قنوسی ئه‌وه‌ کرابو هه‌لبژاردن، به‌ ده‌نگدانی گشتی وراسته‌وخو و نه‌ینی ده‌بیته‌، له‌سه‌ر بنه‌مای هه‌ر نوینه‌ریک بو (۳۰) سی هه‌زار (بروانه: ده‌قی ماده‌کانی یه‌که‌م و دوهم له‌ یاساکه‌).

هه‌روه‌ها له‌هه‌مان ر‌وژی ده‌رچواندنی یاساکه‌، به‌ره‌ی کوردستانی بریارێکی ده‌رکرد که تیایدا هاتبو: "..... ته‌نیا بو ئهم خوله‌ی هه‌لبژاردن (۵) کورسی ته‌رخان ده‌کریت له‌ ئه‌نجومه‌نی نیشتمانی کوردستان بو که‌مه‌ نه‌ته‌وايه‌تی ئاشوری به‌ هه‌مو تايه‌فه‌کانیه‌وه. ...."، هه‌روه‌ها له‌ بریاره‌که‌دا هاتبو که بازنه‌یه‌کی هه‌لبژاردنی (دا‌ئره‌ انتخابیه‌) تايه‌ت به‌ خویان بو دیاری ده‌کریت. (بروانه: <https://www.parliament.krd/media/3916.pdf>, ۲۰۲۲).

له‌ هۆیه‌کانی ده‌رچواندنی یاساکه‌دا هاتبو: "..... به‌ره‌ی کوردستانی به‌ ناوه‌ی که ده‌سه‌لاتی ئه‌مری واقیعه (Defacto) بریاریدا که له‌ روی ئهم تاقیکردنه‌وه‌ سه‌خت و گرانه‌دا بوه‌ستی که حکومه‌تی عێراق خستویه‌تییه‌ پێشی و بریاریشی دا..... له‌به‌رئه‌وه‌ی دیموکراتیه‌ت مانای حوکمرانی گه‌ل و کارگیریتی به‌هۆی نوینه‌رانیه‌وه‌یه‌ که به‌ ئازادیه‌کی ته‌واو هه‌لیانده‌بژیرێ و هه‌مو ده‌سه‌لاتیکیان پێ ده‌سپێری بو دامه‌زراندنی ده‌سه‌لاتی یاسا و حوکمه‌که‌ی.....".

جێی ئاماژه‌پێدانه‌، که دوا‌ی کۆتایی هاتنی پێقاژۆی هه‌لبژاردن، یه‌که‌م ئه‌نجومه‌نی نیشتمانی هه‌ریمی کوردستان (یه‌که‌م په‌رله‌مانی هه‌ریمی کوردستان)، هه‌لبژێردرا، بیگومان کاری له‌پێشینه‌ی ئهم ئه‌نجومه‌نه‌ بریتیبو له‌ دامه‌زراندنی حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستان، له‌ و چوارچۆیه‌یه‌دا، له‌ ر‌وژی ۷ ئایاری (۱۹۹۲) یه‌که‌م حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستان، که به‌ره‌می شۆرشێ ئاداری (۱۹۹۱) بو له‌ باشوری کوردستان، دامه‌زرا.

لێره‌دا پرسیاریک دیته‌ئارا، ئایا حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستان-عێراق، له‌ژێر ر‌وشنایی هزری ده‌ستوریدا، حکومه‌تیکی ده‌ستوری-یاسایی بو، یاخود هه‌لگری خه‌سه‌له‌تی حکومه‌تی دیفاکتۆ بو له‌ژێر سایه‌ی ئه‌حکامه‌کانی ده‌ستوری عێراق له‌ سالی ۱۹۷۰، که تاكو سه‌رده‌می داگیرکردنی عێراق له‌لایه‌ن ولاته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئه‌مریکاو هاوپه‌یمانه‌کانی له‌ ریکه‌وتی ۹/۴/۲۰۰۳، ده‌ستوره‌که‌ له‌ عێراق دا به‌رکار بو؟

له راپاستیدا، ئەگەر بگهڕینهوه بۆ بۆچونی هزره‌هند و شاره‌زایانی دهستوری که له مه‌وپیش بۆچونه‌کانی ئەوانمان خستەرو، ئەوا ده‌توانین بلیین حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستان-عێراق له ژێر سایه‌ی دهستوری عێراق ی سالی ۱۹۷۰ تاكو ده‌رچونی ياسای به‌رپوه‌بردنی ده‌وله‌تی عێراق بۆ قو‌ناعی گواستنه‌وه له‌سالی ۲۰۰۴، خه‌سه‌له‌تی حکومه‌تی دیفاکتوی هه‌بوه. به‌لام ماده‌ی (۵۳) ی ياسای به‌رپوه‌بردنی ده‌وله‌ت - ياساکه له ناوه‌رۆکدا ده‌ستوریکێ کاتی بو بۆ عێراق- به‌فه‌رمی دانینا به "حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستان" وه‌ک قه‌واره‌یه‌کی ده‌ستوریی.

له‌نیو شاره‌زایانی ده‌ستوریی له‌هه‌ریمی کوردستان، پروفیسۆر (د. سرهنگ حمید البرزنجی)^(x) پێیوايه، که بناغه‌ی ياسایی بۆ هه‌لبژاردنی ۱۹ ی ئایاری (۱۹۹۲) له هه‌ریمی کوردستان، پاشان دامه‌زراندنی حکومه‌تی هه‌ریم، بریتیبو له دۆخیکێ ریزه‌په‌ری به‌ده‌ر له په‌واهیه‌تی و ریکه‌ستنی ده‌ستوریی، که پێی ده‌وتریت دیفاکتۆ.

ئەوشاره‌زایه‌ی ده‌ستور، دۆخی ده‌ستوری قه‌واره‌ی هه‌ریمی کوردستان، به‌ر له ده‌رچونی ياسای به‌رپوه‌بردنی ده‌وله‌تی عێراق له‌سالی ۲۰۰۴، به‌ دۆخی حکومه‌تی دیفاکتۆ، وه‌سف ده‌کات (وهو یصیفها بالوضع الشاذ و حکومتة أمر الواقع). له‌هه‌مان کاتدا، به‌ریزیان، له‌میان‌ه‌ی هه‌ولدان بۆ دیاریکردنی بناغه‌ی ياسایی بۆ هه‌لبژاردنی ۱۹ ی ئایاری (۱۹۹۲)، گه‌فتوگۆ و شیکاری بۆ دو بناغه‌ی دیکه‌ی پێش‌نیا‌زکراو ده‌کات، که ئەوانیش بریتین له هه‌ریه‌که له: (۱- بنه‌مای سه‌روه‌ری عێراق. ۲- ریکه‌وتنه‌نامه‌ی ۱۱ ی ئاداری ۱۹۷۰)، به‌لام، هه‌ردوکیان په‌ته‌ده‌کاته‌وه.

ئەو شاره‌زایه‌ی ده‌ستور، پێیوايه، له‌په‌وی ده‌ستوریه‌وه، دروست نییه هیچ کامیک له بنه‌مای سه‌روه‌ری عێراق و ریکه‌وتنه‌نامه‌ی ۱۱ ی ئاداری ۱۹۷۰ وه‌کو بناغه‌ی ياسایی بۆ هه‌لبژاردنه‌که و بۆ وه‌سفکردنی دۆخی ياسایی حکومه‌تی هه‌ریم له نیوان سالانی ۱۹۹۲-۲۰۰۴، دیاری بکه‌ین. هه‌رچه‌نده که پارێزگا‌کانی هه‌ریمی کوردستان له ژێر سایه‌ی ده‌ستوری ۱۹۷۰ و ده‌ستوره‌کانی پێش‌تریش دۆخیکێ تاییه‌تیان هه‌بوه، به‌ ئاست و رێژه‌ی جیاواز حکومه‌ته به‌دوايه‌کداها‌توه‌کانی عێراق دانینا به‌وه‌داناوه که هاوولاتیانی ئەم ناوچه‌یه به‌شیوه‌یه‌ک له شیوه‌کان پیا‌ده‌ی مافی خۆبه‌رپوه‌بردن بکه‌ن. بۆنونه، له‌ژێر سایه‌ی ده‌ستوری ۱۹۷۰ و له‌ئهنج‌امی ریکه‌وتنه‌نامه‌ی (۱۱ ی ئاداری ۱۹۷۰) ی نیوان سه‌رکردایه‌تی شو‌رشی ئەیلول و حکومه‌تی به‌عس، ياسای ژماره‌(۵۶) ی سالی ۱۹۸۰، ده‌چویندرا‌بو، که ریکه‌ی دابو به‌ هاوولاتیانی کورد له (ناوچه‌ی خودموختاری - منطقه‌ الحکم الذاتي) که به‌پێی ریکه‌وتنه‌که پارێزگا‌کانی (هه‌ولێر و سلیمانی و ده‌وک) ی ده‌گرته‌وه، به‌شداري هه‌لبژاردن بکه‌ن بۆ هه‌لبژاردنی نوینه‌رانی خویان له (ئه‌نجومه‌نی ياسادانان) ی ناوچه‌ی خودموختاری.

به‌لام ده‌سه‌لات و تاییه‌تکاریه‌کانی (ئه‌نجومه‌نی نیشتمان هه‌ریمی کوردستان) و (حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستانی عێراق) زۆر زیاتر بون له ده‌سه‌لات و تاییه‌تکاری (ئه‌نجومه‌نی ياسادانان) ی ناوچه‌ی خودموختاری، ته‌نانه‌ت ئەم ئەنجومه‌نه که به‌شیوه‌یه‌کی کارتونی له‌دوای سه‌رکه‌وتنی شو‌رشی ئاداری (۱۹۹۱) باره‌گا‌که‌ی گواسته‌وه بۆ شارو‌چکه‌ی (مخمو‌ر)، رایگه‌یاند که ئەم هه‌لبژاردنه بریتیبه‌ له زه‌وتکردنی ده‌سه‌لاته‌ی ياساییه‌کانی ئەوان. زیاتر له‌وه‌ش، حکومه‌تی عێراق به‌فه‌رمی دژایه‌تی خۆی بۆ هه‌لبژاردنی ۱۹ ی ئایار رایگه‌یه‌ندبو، له رۆژنامه‌ی "الجمهورية" زمانحالی حکومه‌ته‌دا هاتبو که "ئەم هه‌لبژاردنه بریتیبه‌ له گه‌مه‌ی ئەمه‌ریکا و ده‌زگا هه‌والگریه‌یه‌کانی رۆژئاوا بۆ زیان گه‌یاندن به‌عێراق". (بروانه: البرزنجی، ۲۰۰۲، ل ۲۹۲-۲۹۷).

له‌روانگه‌یه‌کی زانستی بابه‌تیه‌وه، تو‌یژه‌ر به‌ شیوه‌یه‌کی ریزه‌یی لایه‌نگری ئەو بۆچونه‌ی سه‌روه‌یه‌ ده‌کات له‌وره‌وه که بناغه‌ی ياسایی هه‌لبژاردنی ۱۹ ی ئاداری (۱۹۹۲) به‌دۆخیکێ ریزه‌په‌ر و دیفاکتۆ دیاریکردوه، چونکه به‌گه‌رانه‌وه‌مان بۆ هۆیه‌کانی ده‌رچواندنی ياسای ژماره‌(۱) ی سالی ۱۹۹۲، ده‌بینین که به‌ره‌ی کوردستانی به‌ پاساوی

پرکردنه وهی بۆشایی یاسایی و چاره سه رکردنی ئەو دۆخه ئالۆز و ناله باری دواي كشانده وهی داموده زگا کارگێڕییه کانی حکومه تی عیراق دروست بو، یاساکه ده رچویندراوه، به لām له راستییدا له دواي سه رکه وتنی هه ر شو رشیك هاتنه ئارای دۆخیکی له م شیوه یه ئەگه ریکی پیشینی کراو و چاوه روانکراوه.

راسته که دامه زرانندی ئەنجومه نی نیشتمانی کوردستان و حکومه تی هه ریمی کوردستان پشت به ست نه بو به هیچ ده قیقی ده ستوری، به له به رچاوه گرتنی ئەو راستییه ی که ده ستور بریتییه له کرده وه یه کی به دیه یته ر (Creative action) بۆ پیکه یینانی سه رجه م ده سه لاته کانی ده ولت، به لām نابیت ئەو راستییه ش نادیده بگرین، که یاسای ئاماژه بۆ کراوی سه ره وه سه روش و ئامانجیکی ده ستوری هه بو، گوزارشت بو له "بیرۆکه ی یاسایی باو"ی گه لی کوردستان له وه سه رده مه دا، که ئەم بیرۆکه یه له چوارچۆیه ی ویستیکی شو رشیگێرانه له هۆیه کانی ده رچوانندی یاساکه دا به رونی پیشاندرا بو، و تیایدا ده قنوسی ئەوه کرابو که ئەم یاسایه له "..... پیناو بنیاتناتی کومه لگه ی کوردستانییه له سه ر بنچینه ی دیموکراتیه ت و ریزگرتن له ماف و ئازادی و مافی مرۆف به پتی ئەوداب و ده ستورانه ی که ده ولتێن بریاریان له سه ر داوه تاکو بۆ هه مو جیهانی سه لمینی که گه لی کوردستانی عیراق له توانیدا هه یه به پتی ئەو بنچینه یه که ئەمرۆکه عاله م دانی پینا ناوه [خۆی] به ریوه بیات..... به پتی زنجیره یه که له کاروباری وا که ببنه مایه ی دامه زرانندی کومه لیک له ده زگای ریکخراوی تایبه تمه ند به پتی پره نسیی جیا کردنه وه ی هه رسێ ده سه لاتێ یاسادانان و جینه جیکردن و داوه ری..... بۆیه ئەم یاسایه ده رکرا".

لیره وه توێژه ر، له روانگه ی تیگه یشتنی بۆ هه ز و بنا ما کانی یاسا ده ستوری، ده گاته ئەو ئەنجامه ی که بلیت: وه سفی یاسایی دروست بۆ دۆخی یاسایی حکومه تی هه ریمی کوردستان تاکو سالی ۲۰۰۴، بریتییه له وه ی که ئەم حکومه ته له سه ر ئاستی هه ریمی کوردستان حکومه تیکی نیمچه ده ستوری بو، به لām له سه ر ئاستی عیراق حکومه تیکی دیفاکتو و ناده ستوری بو. لیره شدا توێژه ر به سه له مینه وه زا راوه ی (دیفاکتو) به کار ده هیئت بۆ وه سفی ئەم حکومه ته له سه ر ئاستی عیراق، چونکه پیشتر رونه مان کرده وه که سه له ته کانی حکومه تی دیفاکتو بریتین له هه رییه که له: (۱- چرکدرنه وه ی ده سه لاته کان ۲- ماوه که ی کاتییه ۳- ره وایه تی ده ستوری نییه)، ئەمه له کاتیکیدا که حکومه تی هه رییم ته نها هه لگری سه له تی سییه م بو، ئەگینا دو سه له ته که ی تری تیادانه بو.

شایانی ئاماژه پیندانه که له روانگه ی (یاسای نیوده وه له تی گشتی) چه ند وه سفیکی جیاواز بۆ دۆخی حکومه تی هه رییم له لایه ن شارازیهانی یاسایی پیشنیار کراوه، یه کیک له وه سفانه بریتییه له حکومه تی دیفاکتو، هه ندیکی تر به حکومه تی ژیربار بۆ پاراستنی نیوده وه له تی (حکومه تحت الحماية الدولية)، ناویان برده وه، به شیکی تریان به حکومه تیکی خاوه ن دۆخیکی تایبه ت که هاوشیوه ی نه بیئت (حکومه فریده من نوعها) ناساندویانه. (بۆزانیاری ورد سه باره ت به روانگه ی شاره زایانی یاسای نیوده وه له تی له مه ر ئەم بابته، بروانه: الزیباری، ۲۰۰۲، ل ۴۹۶-۵۳۶).^(xi)

۴- لیکه وته کانی شو رشی ئاداری (۱۹۹۱) له باشوری کوردستان سه باره ت به کیان و که سیته ده ولته تی عیراق: پیشتر

رونمان کرده وه که له روانگه ی شاره زایانی یاسای ده ستوری، لیکه وته یاساییه کانی سه رکه وتنی شو رش سه باره ت به ده ولت، ئەوه یه که شو رش کار له کیان و که سیته ده ولت ناکات، به لکو ته نها ده بیته هۆی روه خاندنی حکومه ت، و گو رپینی سیستمی سیاسی، له تاکره وه ی و دیکتاتوریه وه بۆ سیستمیکی دیموکرات.

به لām ئەوه ی سه رنج راکیشه شو رشی ئاداری (۱۹۹۱) له هه ریمی کوردستان، کاریگه ری و لیکه وتی یاسایی بۆ سه ر سه ره وه ری ده ولته تی عیراق هه بو.

شایانی ئاماژه بۆ کردنه، له دواي ئازاد کردنی شاری (که رکوک) له ریکه وتی ۲۰ی ئاداری (۱۹۹۱) که تیایدا جاری سه رکه وتنی (راپه رین) درا، دواي تیپه ربونی (۸) هه شت رۆژ، هیزه سه ربازییه کانی رژیمی به عس له ریکه ی بۆردومانی

ئاسمانی و هیرشی فراوانی زه‌مینی، توانیان شاری (که‌رکوک) داگیربکه‌نه‌وه، دواتر شاره‌کانی (هه‌ولیر و سلیمانی و دهۆک) و به‌شی هه‌ره‌زۆری ناوچه ئازادکراوه‌کانیان داگیرکرده‌وه، به‌لام جه‌ماوه‌ری راپه‌ریوی کوردستان پازی نه‌بون جاریکی تر له ژیر حوکمرانی ئەم پزیمه‌سته‌مکار و خوینزێژه ژیانبکه‌ن و ترسیان هه‌بو روه‌پوی قهرکردنی به‌کۆمه‌ل ببنه‌وه. هه‌ر له به‌رئه‌وه پوداوی (کۆپه‌و)ی ملیۆنی خه‌لکی باشوری کوردستان به‌ره‌و سنوره‌کانی تورکیا و ئێران ده‌ستی پێکرد. له‌میانه‌ی ئەم کۆپه‌وه‌دا هه‌زاران که‌س، به‌تایبه‌ت له‌ منداڵان و به‌ سالاجوان گیانیان له‌ ده‌ستداو ته‌رمه‌کانیان له‌ناو به‌فر و به‌سته‌له‌کی سه‌ر رینگا سنوریه‌کان به‌جیمان! سه‌دان هه‌زار هاوولاتیتر روه‌پوی برسیتی و بیلانیه‌ی و دۆخیکی مرۆبی مه‌ترسیدار بونه‌وه، به‌تایبه‌تی له‌سه‌ر سنوری نیوان عیراق و تورکیا، چونکه له‌و کاته‌دا هیزه‌سه‌بازییه‌کانی تورکیا، پێچه‌وانه‌ی ئێرانیه‌کان، ئاماده‌نه‌بون ده‌رگای سنوری ولاته‌که‌یان به‌پوی په‌نابه‌رانی کورددا بکه‌نه‌وه، هه‌ر له‌و کاته‌دا رۆژنامه و ده‌زگاکانی راگه‌یاندنی ولاتانی رۆژئاوا، رۆژانه‌ رومالی ئەو دیمه‌نه‌ دلته‌زینانه‌یان ده‌کرد، هه‌روه‌ها له‌ئه‌نجامی بۆمبارانی زه‌مینی و ئاسمانی هیزه‌سه‌ربازییه‌کانی پزیمی عیراق بۆسه‌ر کاروانی په‌نابه‌رانی کۆپه‌و هه‌زاران که‌س شه‌هید بون ئەمه‌ش بو به‌هۆی جولاندنی رای گشتی جیهانی و به‌تایبه‌ت رای گشتی له‌ئه‌وروپا به‌ ئاراسته‌ی هاوسۆزی بۆ گه‌لی کورد. له‌ئه‌نجامدا ئەنجومه‌نی ئاسایشی نیوده‌وله‌تی سه‌ر به‌ ریکخراوی نه‌ته‌وه یه‌کگرتوه‌کان له‌ریکه‌وتی ٥٥ نیسانی (١٩٩١) بریاری (٦٨٨)ی ده‌رچواند، (بروانه: McDowall, 2007, pp.373-375. الزیباري، ٢٠٠٢، ل ٢٦٢).

ئه‌مه‌ش به‌ لیکه‌وتیکی گرنگی رواداوه‌کانی ئاداری (١٩٩١) له‌باشوری کوردستان، داده‌نریت، چونکه سه‌ره‌رای ئەو راسیته‌ی که یه‌که‌مجار بو ریکخراوی نه‌ته‌وه یه‌کگرتوه‌کان بریاریک له‌ به‌رژه‌وه‌ندی گه‌لی کورد ده‌ربکات، له‌هه‌مان کاتدا بریاره‌که کاریگه‌ری هه‌بو له‌سه‌ر سه‌روه‌ری ده‌وله‌تی عیراق، و بنه‌مای ده‌ستوه‌رنه‌دان له‌ کاروباری ده‌وله‌تان (The Principle of Non-intervention in domestic affairs of states) -به‌و پێیه‌ی که بنه‌مایه‌کی چه‌سپاوی یاسای نیوده‌وله‌تی گشتیه‌ی، به‌لام هه‌ولدان بۆشیکارکردنی ئەم بنه‌مایه‌ بابته‌ی ئەم توینزێنه‌وه‌یه نییه‌-.

له‌ده‌قی بریاره‌که دا هاتبو: "... ئەنجومه‌نی ئاسایش زۆر نیگه‌رانه له‌وه‌ی که دانیشتوانی مه‌ده‌نی (Civil) له‌زۆر ناوچه‌ی عیراقتا توشی بونه، له‌م دوايه‌شدا ناوچه کوردنشینه‌کانیشی گرتوه‌وه بۆته هۆی ئەوه‌ی به‌ شیوه‌یه‌کی به‌ربلاو په‌نابه‌ران سنوری نیوده‌وله‌تی به‌زینن، به‌شیوه‌یه‌ک که هه‌ر شه‌ه له‌ ناشتی و ئاسایش ناوچه‌که ده‌کات. نیگه‌رانیشه به‌قه‌باره‌ی ئەو کاره‌ساته مرۆبیه‌ی که دروست بوه" (وه‌رگیراوه له: گۆل، ٢٠٠٥، ل ٩٩).

دواتر ده‌وله‌تانی فه‌ره‌نسا و به‌ریتانیا و ئەمریکا، دروستکردنی (ناوچه‌ی ئارام Haven safe)یان راگه‌یاند به‌ مه‌به‌ستی پاراستنی ئاواره‌کان و هاوولاتیانی مه‌ده‌نی، و ناچارکردنی ده‌وله‌تی عیراق که هیزه‌سه‌ربازییه‌ شه‌رکه‌ره‌کانی پاشه‌کشه‌ پێبکات بۆ باشوری هیللی (٣٦)ی پانی، دواتریش هه‌ر ئەو ده‌وله‌تانه به‌ پاساوی مسۆگه‌رکردنی گه‌یاندنی یارمه‌تیه مرۆبیه‌کان و گه‌رانه‌وه‌ی ئاواره‌کان به‌بێ ترس بۆ شوینه‌کانی نیشته‌جیبونی خۆیان، (ناوچه‌ی دژه فرین No-Fly Zone)یان دروستکرد له‌ باکوری هه‌مان هیللی پانی، ئینجا ده‌وله‌ته‌ هاوپه‌یمان و سه‌رکه‌وتوه‌کانی جه‌نگی که‌نداوی دوهم به‌ سه‌رکردایه‌تی ولاته یه‌کگرتوه‌کانی ئەمریکا، حکومه‌تی عیراقیان ئاگادارکرده‌وه و هۆشداریان پێدا که هه‌مو چالاکیه سه‌ربازییه‌کانی له‌ باکوری هیللی (٣٦) بوه‌ستینیت، هیزه‌کانی پاشه‌کشه‌ پێبکات بۆ باشوری هه‌مان هیلل. به‌م شیوه‌یه حکومه‌تی عیراقی چیتر نه‌یده‌توانی سنوری ئاسمانی ناوچه‌ی دژه فرین به‌زینیت و له‌سه‌ر زه‌مینیش ناچارکرا به‌ دورخستنه‌وه‌ی سه‌رجه‌م هیزه‌سه‌ربازییه‌کانی له‌ سنوری ئەم ناوچه‌یه جگه له‌ هیزه‌کانی پۆلیسی ناوخۆ. (بروانه: عبدالرزاق، ٢٠٠٢، ل ٤٠٢-٤٠٣).

ئهممه له کاتیکیدا له پاری یاسای دهستوری و نیودهولتهی سهرزهمین و ئاسمانی ئهم ناوچهیه به شیکبون له سنوری سهروهاری دهولتهی عیراق. چونکه له روانگی یاسای دهستوریهوه بونی دهسهلاتی سیاسی به پایهیهکی پیکهینهاری دهولتهی دادهنریت، پیویسته ئهم دهسهلاته بتوانیت پیادهی سهروهاری خوی بکات بهسهر تهواوی سنوری زهمینی و ئاوی و ئاسمانی دهولته.

کۆتایی

یهکهه: ئه نجامهکان:

- 1- له چوارچیوهی هزری دهستوریدا، چه مکهکانی (راپهرین) و (شورپش) و له پاری مانا و ئامانجهوه، به یه کداچون، ههر دوکیان به ئامراز و دهسته بهری نافهرمی (الضمانات غیر الرسمیه) دادهنرین بۆ مسۆگه رکردنی هیتانهدی رهوایهتی سیاسی (legitimacy) و رهوایهتی دهستوری (constitutional legitimation).
- 2- ههمو شورپشیک به قوناغی راپهرینی جه ماوه رییدا تیپه رده بیت، واته شورپش بریتییه له ترۆپکی راپهرین، به لام ههمو راپهرینیک ناگاته ئاستی شورپش. له گهل ئه وه شدا راپهرینی میژوی ههردهم یه کسانه به شورپش. تایبهتمهندی ههریهکه له شورپش و راپهرین بریتییه له وهی که به شیوهی له نا کاو و خیرا پوده دن، و کار له سیستمی سیاسی و دهستوری و یاسایی ولات دهکن.
- 3- راپهرینی ئاداری (1991) له سروشتدا بریتییه له شورپشیک سیاسی، ههر وه ها کۆرهوی ملیونی خه لکی کوردستان له ئاداری ههمان سالد، ویرای ئه وهی که روداویکی تایبهت بو له ههمان کاتدا دریز کراوهی راپهرینه که بو، چونکه شیوهیه که بو له شیوهکانی رهتکردنه وهی سته مکاری و به لکو به رهنگار بونه وهی سته م بو.
- 4- شورپش پشت نابه ستیت به رهوایهتی دهستوری، چونکه به شیوهیه کی گشتی دهستوره هاوچه ر خه کان دهقنوسی رهوایهتی شورپش ناکهن.
- 5- رهویه تیدانی دهستوری به هه لگیرساندن و به رپا کردنی شورپش، یان به تاواندانانی شورپش له ریگه ی دهقنوسکردنی دهستوریه وه، جگه له به هایه کی تیوری یاسایی، هیچ به هایه کی یاسایی کرده یی نییه، چونکه شورپش له جیهانی سیاسهت (عالم الوقائع) روده دات و سیستمی دهستوری و یاسایی تیده شکینیت و پیشیلی دهکات.
- 6- ههر شورپشیک له به ره نجامی گۆرانی "بیروکه ی یاسایی باو" له لای زۆرینه ی گهل، سه ره له دات، پاشان ئهم بیروکه یاساییه تازه، ده بیت به ئاخیزگی دهستوری تازه، و پیویسته ناوه رۆکی دهستوره که له م بیروکه یه وه سه رچاوه بگریته. له راستیدا ئهم بیروکه یه جیگیر و نه گۆر نیه، به لکو شایانی گۆران و گه شه کردنه له نه وه یه که وه بۆ نه وه یه کی تر. له به ره ئه وه پیویسته دهستور و یاساکان و سیستمی سیاسی وه لامگۆی ئهم بیروکه یه بن و هاو ریک بن (مطابق) له گه لیدا.
- 7- رهوایه تیدانی دهستوری به شورپش، ههردهم باوه ریه کی به رده وام دروست دهکات له سه ر نا رهوایه تی بونی سیستمی سیاسی به ر قه رار (عدم شرعیة النظام السياسي القائم)، ئهمه ش ده رگا والاده کات بۆ که سانی ده سه لاتخواز به ناوی رهوایه تی دهستوری، پیاده ی توندوتیژی و روه ر بونه وهی چه کداری بکه ن دژ به سیستمی سیسی فه رمان په وا، سه ره نجام دۆخیک له گیره شیوینی و رهتکردنه وهی ده سه لات و سیستم (ئانارشیزم) دیته ئارا، دوا جار زیان به سه قامگیری دهولته و کومه لگا دهکات، که ئامانجی کۆتایی ههر دهستور و یاسایه که.

- ۸- شۆرشی ئاداری ۱۹۹۱ له باشوری کوردستان، لهیهک کاتدا دژ به ستهمی حکومهتی عێراق و ستهمی دهستوری ۱۹۷۰ و ستهمکاری به شیک له یاسا بهرکارهکانی ئهو سهردهمه بو.
- ۹- له روانگهی یاسای دهستوری، وهسفی یاسای دروست بۆ دۆخی حکومهتی ههریمی کوردستان له ماوهی نیوان سالانی ۱۹۹۲-۲۰۰۴، له سهر ئاستی ههریمی کوردستان، بریتیبو له حکومهتیکی نیمچه دهستوری، به لام له سهر ئاستی عێراق له ژیر سایهی دهستوری ۱۹۷۰، بریتی بو له (حکومهتی دیفاکتۆ).
- ۱۰- سهرکوتنی شۆرشی ئاداری (۱۹۹۱) له باشوری کوردستان. پیچهوانهی بۆچونی باو له هزری دهستوریدا، له روی لیکهوتی یاساییهوه، نهبو به هۆکاری به فهرمی ههلوهشاندنهوهی هیهچ دهقیکی دهستوری و یاسایی، به لکو بو به هوی په کخستنی نافهرمی دهستوری پیش شۆرش، ههروهها به شیوهی فهرمی به شیک له یاسا بهرکارهکانی پیش شۆرشی په کخست.
- ۱۱- بهرهی کوردستانی، که دهشیته به سهرکردهیهی شۆرشی ئاداری ۱۹۹۱ ناوزهدی بکهین، بریتی بوو له حکومهتی دیفاکتۆ له ههریمی کوردستان تاکو یهکهه ههلبژاردنی په رهلهمانی کوردستان و دامهزاندنی حکومهتی ههریمی کوردستان، چونکه لهو ماوهیهدا، سهرجهه خهسلتهکانی ئهم جۆره حکومهتهی له خۆگرتبو.
- ۱۲- سهکهوتنی شۆرشی ئاداری (۱۹۹۱)، پیچهوانهی بۆچونی باو له هزری دهستوریدا، کاریگهری له سهر کیان و کهسیتی یاسای دهولهتی عێراق، دروست کرد. و لیکهوتی یاسایی نه رینی ههبو بۆ سه ره وهی دهولهتی عێراق.

دوهم: راسپاردی توێژینه وهکه:

- ۱- پێویسته له روانگهی یاسای دهستوری و هزری دهستوری، گرنگی زیاتر به توێژینه وهی زانکۆیی بدریت سهبارت به شۆرشی ئاداری (۱۹۹۱) له باشوری کوردستان.
- ۲- لهو روانگهی وه که ههر شۆرشیکی سهرکوتوو دهبیته هوی دامهزاندنی دهستوریکێ تازه، ههروهها له پیناو ههینانهی ئامانجه به دینه هاتوهکانی شۆرشی ئاداری (۱۹۹۱)، پێویسته دهسهلاتی سیاسی له ههریمی کوردستان- عێراق، ههنگاوی کردهی ههلبگریت به ئاراستهی دارشتنی دهستوریکێ دیموکراتی هاوچهرخ و گهل په سند که ماف و ئازادییهکانی هاوولاتیانی کوردستان مسۆگهر بکات، به پیچهوانه وه قهواره ی ههریمی کوردستان که دهسکهوتی هه ره گرنگی شۆرشی ئاداری (۱۹۹۱) دهکهوێته به ردهم هه ره شه ی پوکانه وه له ناوچون. چونکه نه بونی دهستور ئه گهری رودانی (شۆرشی دژ) و گه رانه وه بۆ دۆخی پیش شۆرش، به کراوه یی ده هیلێته وه.
- ۳- پێویسته ههر هه ولێک بۆ به دهسه ته یانی پشتیوانی نیوده له تی، به تاییهت پشتیوانی ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان به مه به سته ی چاره سه رکردنی دۆزی کورد له عێراق، به رز بنرخینداریت و به هه ند وه ر بگهریت. به له به رچا و گرتنی ئهو راستیه میژوییه ی که ده رچواندنی بریاری (۶۸۸) له لایه ن ئه نجومه نی ئاسایشی نیوده وه له تی له نیسانی (۱۹۹۱) زه مینه ی ئه وه ی په خساند ده سکه وتی هه ره گرنگی شۆرشی ئاداری (۱۹۹۱) له باشوری کوردستان، به دیبه ی نریت، که بریتیبو له رسانی قه واره ی سیاسی ههریمی کوردستان- عێراق، که دواتر بو به قه واره یه کی یاسایی و دانپێدناوی دهستوری له سهر ئاستی دهولهتی عێراق. به بێ بونی ئه و پشتوانیه نیوده وه له تیه ئاسته م بو شۆرشی ئاداری (۱۹۹۱) سهرکوتن به ده ست به ی نیت.

The Legal Dimensions of the March Events in Southern Kurdistan (1991) in the Light of Constitutional Thought (Analytical Legal Study)

Ibrahim Salih Qadir AL-Barznji

Law Department, College of Human Science, University of Raparin, Rania, Kurdistan Region, Iraq.

E-mail: Ibrahim.salih@uor.edu.krd

Abstract:

This research entitled “*The Legal Dimensions of March Events (1991) in Southern Kurdistan in the Light of Constitutional Thought*” is a legal scholarly article that deals with the events of the (uprising) and (Million Migration) of citizens of Southern Kurdistan, which took place in March 1991. This research relies on Analytical Method to present and analyze the opinions of thinkers and scholars of the constitution for the purpose of determining the correct legal nature of these events.

As well as from the standpoint of constitutional thought and legal documents that has a constitutional nature and the perspective of the constitutional founders , the research deals with the issue of the constitutional legitimacy of the phenomenon of revolution and mass uprising, and the researcher has interpreted and analyzed the legal implications of the events of March (1991) in Southern Kurdistan, and in conclusion, the researcher came to the conclusion that: These events, in terms of their nature or legal adaptation, are a “revolution” and have had legal implications for the political and legal system in Kurdistan Region-Iraq. As well as had negative legal effects on the sovereignty of the Iraqi state at that time.

Key words: Constitution, Constitutional Thought, Uprising, Revolution, Resistance to Tyranny, Constitutional Legitimation.

سه‌رچاوه‌كان

- مسته‌فا، ئازاد، (١٩٨٨)، به‌ره‌ی كوردستانى ، ستۆكهۆلم، چاپخانه‌ی شه‌هید فه‌ره‌اد.
- گۆل، دم‌مارف عمر، (٢٠٠٥)، كێشه‌ی كه‌سایه‌تى ی یاسایى ی نێونه‌ته‌وه‌یى ی گه‌لى كورد، سلیمانى، سه‌نته‌رى لیکۆلینه‌وه‌ی ستراتیجى كوردستان، سلیمانى.
- لوسو، أمیلو (1984) نظریه‌ى الإنتفاضة، ترجمة: جوزيف عبدالله، مراجعة: اللواء سعيد طیان، بیروت، المؤسسة العربیة للدراسات والنشر.
- بشير أبو القریا، (2012)، النظام الإنتفاضي: نظرة في الواقعين العربي والإنساني، مكتبة حسن العصريه للنشر والطباعة.
- خالد، د. حمید حنون ، (٢٠١٠). الأنظمة السياسية، القاهرة، العاتك لصناعة الكتب.
- أرندت، حنة، (٢٠٠٨)، في الثورة، ترجمة عطا عبد الوهاب، مراجعة: إمام بورسلان، بیروت، مركز دراسات الوحدة العربیة.
- العودة، د. سلمان، (٢٠١٢)، أسئلة الثورة، بیروت، مركز نماء للبحوث والدراسات.
- النجار، د. شیرزاد أحمد، (٢٠٠٤)، دراسات في علم السياسة، وزارة الثقافة في اقليم كوردستان، أربیل.
- الکیالی، د. عبد الوهاب، (١٩٧٩)، الموسوعة السياسية، ج١، بیروت، المؤسسة العربیة للدراسات والنشر.
- حبيب، د. كاظم، (٢٠٠٥)، لمحات من نضال الحركة التحرر الوطني للشعب الكوردي في كوردستان العراق، أربیل، دار آراس للطباعة والنشر.
- شیحا، د. إبراهيم عبدالعزيز، (٢٠٠٦)، المبادئ الدستورية العامة، مصر، منشأة المعارف بالإسكندرية.
- المفرجي، د. إحسان حمید، وآخرون، (٢٠٠٧)، النظرية العامة في القانون الدستوري والنظام الدستوري في العراق، جامعة بغداد.
- مرزه، د. إسماعیل، (٢٠٠٤)، مبادئ القانون الدستوري والعلم السياسي، بغداد، دار الملاك للآداب والفنون والنشر.
- صلیبا، د. أمين عاطف، (٢٠٠٢)، دور القضاء الدستوري في إرساء دولة القانون، طرابلس-لبنان، المؤسسة الحديثة للكتاب.
- الدراجي، جعفر عبدالسادة بهیر، (٢٠٠٨)، تعطيل الدستور، عمان، دار حامد للنشر والتوزيع.
- العاني، د. حسان شفيق، (٢٠٠٩)، الأنظمة الدستورية و السياسية المقارنة، القاهرة، العاتك لصناعة الكتب.
- عمر، د. خاموش، (٢٠١٣)، الإطار الدستوري لمساهمة الشعب في تعديل الدستور، بیروت، منشورات الحلبي الحقوقية.
- عبد الحمید، د. خليل، (٢٠٠٩)، القانون الدستوري، بغداد، المكتبة القانونية.
- الشاعر، د. رمزي طه، (١٩٧٢)، النظرية العامة للقانون الدستوري، الكويت، جامعة الكويت.
- جمال الدين، د. سامي، (٢٠٠٥)، القانون الدستوري والشرعية الدستورية، مصر، منشأة المعارف بالإسكندرية.
- عصفور، د. سعد، (١٩٥٤)، القانون الدستوري، الإسكندرية، دار المعارف.
- البرزنجي، د. سرهنك حمید، (٢٠٠٢)، انتخابات اقليم كوردستان العراق بين النظرية والتطبيق، أربیل، مؤسسة موكریانی.
- البرزنجي، د. سرهنك حمید، (٢٠٢١)، الشامل في نظرية الدستور، بیروت، مكتبة زين الحقوقية.
- عمر، د. شورش حسن، (٢٠٠٥)، السليمانية، حقوق الشعب الكوردي في الدساتير العراقية، مركز كوردستان للدراسات الاستراتيجية.
- متولي، د. عبدالحمید، (١٩٦٢)، القانون الدستوري والانظمة السياسية، مصر، دار الشر(بلا).
- عبدالرحيم، د. عبدالرحمن، (٢٠٠٠)، أربیل، محاضرات في فلسفة القانون.
- عبدالله، د. عبدالغني بسيوني، (٢٠٠٤)، الوسيط في النظم السياسية والقانون الدستوري، مصر، دار الشر(بلا).
- الزبیري، عبدالرحمن سليمان، (٢٠٠٢)، الوضع القانوني لاقليم كوردستان العراق في ظل القواعد القانون الدولي العام، أربیل، مؤسسة موكریانی.
- عبدالرزاق، عبدالفتاح، (٢٠٠٢)، مبدأ التدخل وعدم التدخل في القانون الدولي العام، أربیل، مؤسسة موكریانی.
- عبید، د. عدنان عاجل، (٢٠١٣)، القانون الدستوري – النظرية العامة والنظام الدستوري في العراق، -، النجف، مؤسسة النبراس للطباعة والنشر.
- الدبس، د. عصام علي، (٢٠١٤)، القانون الدستوري والنظم السياسية، عمان، دار الثقافة للنشر والتوزيع.
- الشیخ، د. عصمت عبدالله، (٢٠٠٢)، الدستور بين مقتضيات الثبات ومجبات التغيير، القاهرة، دار النهضة العربیة .
- الشكري، د. علي يوسف، (٢٠٠٧)، مبادئ القانون الدستوري والنظم السياسية، القاهرة، ايتراك للطبع والنشر.
- الشطناوي، د. علي فيصل، (٢٠١٣)، القانون الدستوري- الكتاب الثاني، -، عمان، دار وائل.
- فريد، فالأ، (٢٠٠٤)، المسؤولية المدنية الدولية عن جريمة الابادة الجماعية- دراسة تطبيقية على حالة كوردستان العراق، أربیل، مطبعة جامعة صلاح الدين.
- فكري، د. فتحي، القانون الدستوري-المبادئ الدستورية العامة- الكتاب الأول، (٢٠٠٢)، مكان النشر(بلا)، شركة ناس للطباعة.
- خليل، د. محسن، (١٩٨٧)، القانون الدستوري والنظم السياسية، جهة ومكان النشر(بلا).
- قاسم، د. محمد أنس جعفر، (١٩٩٩)، النظم السياسية والقانون الدستوري، القاهرة، دار النهضة العربیة، القاهرة.

ليلة ، د. محمد كامل ، (١٩٦٢). القانون الدستوري، القاهرة، دار الفكر العربي.
المجنوب ، د. محمد ، (٢٠٠٢)، القانون الدستوري والنظام السياسي في لبنان، بيروت ، منشورات الحلبي الحقوقية.
حلبي ، د. محمود ، (١٩٦٦)، المبادئ الدستورية العامة، القاهرة، دار الفكر العربي.
الشاوي ، د. منذر ، (٢٠٠٧)، النظرية العامة في القانون الدستوري، عمان. دار الورد للنشر والتوزيع.
الشاوي ، د. منذر ، (١٩٦٥)، في الدستور، بغداد، مطبعة العاني.
رعد، د. نزيه ، (٢٠٠٨)، القانون الدستوري العام، طرابلس-لبنان، المؤسسة الحديثة للكتاب.
الخطيب ، د. نعمان أحمد ، (٢٠١١)، الوسيط في النظم السياسية والقانون الدستوري، عمان، دار الثقافة للنشر والتوزيع.
الشناوي ، د. وليد محمد ، (٢٠١٤)، دور مقدمات الدساتير في التفسير الدستوري، مصر، دار الفكر والقانون.
لطيف ، د. نوري ، (١٩٧٦)، القانون الدستوري، بغداد، جامعة المستنصرية.
الطهراوي ، د. هاني علي ، (٢٠١١)، عمان، النظم السياسية والقانون الدستوري، دار الثقافة للنشر والتوزيع.
أبو عون ، إسلام نزيه سعيد ، (٢٠١٧)، تداعيات الحراك العربي في ظل مفهوم الثورة وأثره على التنمية السياسية في الوطن العربي، أطروحة دكتوراه، جامعة النجاح الوطنية-فلسطين.

النائي، حسين جبار ، (٢٠١٥)، القوانين المكتملة للدستور، مجلة المحقق الحلبي للعلوم القانونية والسياسية، المجلد السابع، العدد ٢ لسنة ٢٠١٥.
الزيبيدي ، فراس عادل مطلق و النائي ، حسين جبار ، (٢٠١٩)، الحق في مقاومة الطغيان، مجلة كلية التربية الاساسية للعلوم التربوية والانسانية، جامعة بابل، العدد ٤٢.

السنوسي ، صالح ، (٢٠١٣)، الربيع العربي بين الثورة والانتفاضة، مقال متاح على الموقع الالكتروني لمؤسسة الجزيرة الاعلامية:

<https://www.aljazeera.net/opinions/2013/1/24/>

عبدالكريم ، حيدر زكي ، (٢٠١٦)، في ذكرى ثورة ٢٣ تموز/ يوليو ١٩٥٢ .. صفحات لاتنسى، مقال منشور في جريدة الزمان : <https://www.azzaman.com> <١٣-١> ٢٠٢٢.

الدستور الألماني لسنة ١٩٤٩

دستور فرنسا لسنة ١٩٥٨

الدستور العراقي لسنة ١٩٧٠-الملغي-

قانون ادارة الدولة العراقية للمرحلة الانتقالية سنة ٢٠٠٤ -الملغي-

قانون العقوبات العراقي رقم(١١١) لسنة ١٩٦٩.

قانون إصلاح النظام القانوني في العراق رقم (٣٥) لسنة ١٩٧٧.

ياساى ژماره(١) ى ئه نجومه نى نيشتمانى كوردستان.

بريارى ژماره(١١)ى ئه نجومه نى نيشتمانى كوردستانى عيراق له ١٩٩٢/٨/٣١.

McLEAN, IAIN & ALLISTAIR, (2011), The Concise Oxford Dictionary of Plitics, OXFORD University Press.

McDowall, David, (2007), The modern history of the Kurds, London, I.B. Tauris,

P. George, Robert, (2001), Natural Law, the Constitution, and the Theory and Practice of Judicial Review, 69 Fordham L. Rev.

Wehmeier, Sally, (2003), OXFORD Advanced Learners DICTIONARY OXFORD UNIVERSITY PRESS.

Magna Carta Translation Translation by Professor Nicholas Vincent, Copyright Sotheby's Inc, Available At:

<https://www.archives.gov/files/press/press-kits/magna-carta/magna-carta-translation.pdf>. <25-1-2022>

The Declaration of Independence ((The Want, Will, and Hopes of the People)), Available At:

<https://www.ushistory.org/declaration/document/<5-2-2022>>

Declaration of the Rights of Man and Citizen from the Constitution of Year I (1793), Available At:

<http://www.columbia.edu/~iw6/docs/dec1793.html> <9-2-2022>.

Alian Badiou, (1998), « Raisonement hautement spéculatif sur le concept de démocratie », in *Abrégé de métapolitique*, Paris, Editions du Seuil.

په راپهزەکان:

(i) مەبەست له به کارهێنانی گوزاره‌ی (روداو événement) له م توێژینه‌وه‌یه‌دا، بۆگوزارشتکردنه له په‌یداوون و ده‌رکه‌وتنی هه‌رشتیکێ تازە و تاییه‌ت که‌به‌ره‌نجمی گۆرینی هه‌لوێست و کرده‌ی مرۆقه (human act) و له ژینگه‌ی سیاسی (واقع) دا، ده‌رده‌که‌وێت، و ته‌ون و سیستمی سیاسی و یاسایی پینشیل ده‌کات، هه‌ندێجار سیستمی کومه‌لایه‌تی گشتی کومه‌لگه‌ش تیده‌په‌رینیت و سه‌رنجی هاوولاتیان و ده‌سه‌لاتداران به‌لای خۆیدا پاده‌کیشیت و رای گشتی ده‌هه‌ژینیت، به‌لام ژیربار ناییت بۆ کۆنترۆلکردن له‌لایه‌ن ده‌سه‌لاتی سیاسی و هه‌یزه سه‌رده‌سته‌کان له کومه‌لگه‌دا. (ب‌روانه: Badiou, 1998, pp. 22,23,199–203).

(ii) مەبەست له باشوری کوردستان یان (کوردستانی باشور) ئەو به‌شه‌یه له کوردستانی گه‌وره که ده‌که‌وێته چوارچێوه‌ی سنوری سیاسی ده‌وله‌تی عێراق، هه‌لکه‌وته‌ی جوگرافی ده‌که‌وێته سه‌ر هه‌یلی (٣٠-٤٠) پانی پۆژه‌ه‌لات، و درێژی (٣٧-٤٠) ی درێژی باکوری پۆژه‌ه‌لات. به‌لام له‌روی ده‌ستوری و یاسایی مەبەست له باشوری کوردستان بریتیه‌له "هه‌ریمی کوردستان-عێراق" و ناوچه کیشه له‌سه‌ره‌کان به‌ گۆیره‌ی ئەحکامه‌کانی هه‌ر یه‌ک له مادده‌کانی (١١٧/ب‌رگه‌ی یه‌که‌م، ١٤٠) له ده‌ستوری کوماری عێراق له سالی ٢٠٠٥. شایانی ئاماژه بۆ کردنه، که روداو هه‌کانی ئاداری (١٩٩١) سه‌رجه‌م شارو ناوچه‌کانی باشوری کوردستانیان گرتوه، به‌لام به‌شیک له‌و ناوچانه، له‌ئێستادا، ده‌که‌ونه ده‌ره‌وه‌ی سنوری کارگێری حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستان-عێراق، له‌به‌ ئه‌وه توێژه‌ر زاراو هه‌ی "باشوری کوردستان" ی به‌کارهێناوه بۆ باس کردن و شیکاری ئه‌م روداوانه له جیاتی به‌کارهێنانی زاراو هه‌ی "هه‌ریمی کوردستان-عێراق"، هه‌رچه‌نده زارو هه‌ی دوهم ده‌ستوری و یاسایی، به‌لام ئه‌م زاراو هه‌یه له دوا‌ی دامه‌زاندنی (حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستان-عێراق) له سالی (١٩٩٢) هاتۆته ناو فه‌ره‌نگی یاسایی. که‌واته به‌کارهێنانی زاراو هه‌ی یه‌که‌م گشتگه‌رتنه و گونجاوتره بۆ باسکردنی روداو هه‌کانی ئاداری ١٩٩١.

(iii) له‌روی زمانه‌وانیه‌وه، له زمانی ئینگلیزیدا، وشه‌کانی (uprising, insurrection) مانای راپه‌رین له‌خۆده‌گرن.

- **“in surrection:** is a situation in wich large group of people try to take political control of their on country... SYN. Uprising”.

- **“uprising:** a situation in wich a group of people join together in order to fight a people who are in power. ...” . See: OXFORD Advanced Learners DICTIONERY, ED.by: Sally Wehmeier, seven eition, OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2003, Pp. 675, 1430.

(iv) جێی ئاماژه‌یه، که برگه‌ی (ز) ی زیادکراو بۆ ماده‌ی ٥٧ ی ده‌ستوره‌که به‌گۆیره‌ی بریاری (ئه‌نجومه‌نی سه‌رکرده‌یه‌تی شو‌رش-هه‌لوه‌شاو- (ژماره (٨٥) له ٧-٩-١٩٩٥، ماوه‌ی خولی سه‌رۆکایه‌تی به (٧) هه‌وت سال دیاریکرد بو، به‌لام هه‌رده‌م سه‌رۆک مافی خۆپالائوتنی هه‌بو بۆ خوله‌کانی داهاتوی سه‌رۆکایه‌تی کۆمار به‌بێ هه‌چ سنوردارکردنیک، هه‌روه‌ها برگه‌کانی (أ، ج، د) ی هه‌مان ماده‌ی سه‌ره‌وه به‌شێوه‌یه‌ک هه‌موار کرابو که سه‌رۆک تاکه پالیئوراوی پایه‌ی سه‌رۆک کوماری بو، و له‌رینگه‌ی راپرسیه‌کی سیاسی ڕوکه‌ش بۆ چه‌نده‌مین جار ده‌بویه‌وه به سه‌رۆک کۆمار! (ب‌روانه: پینگه‌ی ئەلکترونی ئەنجومه‌نی بالای دادوهری له عێراق، ٢٢-١-٢٠٢٢، <https://iraql.d.hjc.iq/LoadArticle.aspx?SC=231120052154636>).

(v) “.....That to secure these rights, Governments are instituted among Men, deriving their just powers from the consent of the governed, — That whenever any Form of Government becomes destructive of these ends, it is the Right of the People to alter or to abolish it, and to institute new Government, ...”

(vi) “The end of all political associations, is the preservation of the natural and imprescriptible rights of man; and these rights are liberty, property, security, and resistance of oppression.”

(vii) Resistance to oppression is the consequence of the other rights of man.” SEE: ARTICLE 33 OF (Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1793). SEE ALSO: ARTICLE 35 of the declaration, wich is texted that: “When the government violates the rights of the people, insurrection is for the people and for each portion of the people the most sacred of rights and the most indispensable of duties.”

(viii) شایانی ئاماژه پیدانه، تیزیک له هزری دهستوری فره‌نسی هه‌یه، که پێیوایه شو‌رش هه‌چ لیکه‌وتیکی یاسایی دروست ناکات بۆسه‌ر ده‌ستوه‌ر و یاسا به‌رکاره‌کانی ولات.

خاوه‌نی ئەم تێزه پرۆفیسۆر(رینه کابیتا *René Capitan*) یه، که یه‌کیک بوه له هزرمه‌نده دیاره‌کانی هزری یاسایی له سه‌ده‌ی بیسته‌م له فره‌نسا، ویستویه‌تی له‌م ریگه‌یه‌وه پێشنیازی دیاریکردنی بناغه‌یه‌کی هزری تازه بکات بۆ پرسی هه‌له‌شاندنه‌وه‌ی ده‌ستور به‌هۆی شو‌رشه‌وه.

به‌تێروانینی (کابیتا)، خودی (شو‌رش) بریتیه له دیاره‌یه‌کی توندوتیژ و ناده‌ستوری، هه‌چ ده‌قیکی یاسایی رێکناخات، که‌واته، ناتوانیت هه‌چ کاریه‌ریبه‌ک له‌سه‌ر سیستمی ده‌ستوری و یاسایی دروست بکات. به‌بۆچونی (کابیتا) هه‌رچه‌نده (شو‌رش) گوزارشت بیته له ویستی زۆرینه‌ی گه‌ل، به‌لام مادام ئەم ویسته به‌پێی ریکاره ده‌ستوریه‌کان گوزارشتی لینه‌کریت، ئەوا هه‌چ لیکه‌وتیکی یاسایی دروست ناکات، به‌لکو پێویسته (گه‌ل) له چوارچیوه‌ی ده‌قه‌کانی ده‌ستور، به‌گوێره‌ی ریکاره ده‌ستوریه‌کان گوزارشت له ویستی خۆی بکات بۆ گۆرینی ده‌ستور و یاساکان. به‌لام، ویستی شو‌رشگیری ویستیکی ناده‌ستوری و نایاساییه، که‌واته ناشیت ئەم ویسته بیته سه‌رچاوه بۆ گۆرینی رێسای یاسایی کۆن، یان هینانه‌ئارای رێسای یاسایی تازه. (پروانه: الشاوی، ۲۰۰۶، ل ۲۹۶. الشاوی، ۱۹۶۵، ل ۲۷۷-۲۷۸).

هه‌روه‌ها له‌هزری ده‌ستوری میسریدا، پرۆفیسۆری یاسای گشتی (د. سامی جمال الدین) بۆچونیکه نزیک له بۆچونی (کابیتا) ی هه‌یه، پێیوایه شو‌رش کاریکه‌ی ماددی پێچه‌وانه‌ی ده‌ستوره و ده‌رنه‌نجامی پوخینه‌ر و لیکه‌وتی مه‌ترسیداری نایاسایی هه‌یه بۆ سه‌ر کیانی ده‌وله‌ت و کۆمه‌لگه، و چه‌مکی ره‌واهیه‌تی شو‌رشگیری ده‌بیته جیگه‌روه‌ی چه‌مکی ره‌واهیه‌تی ده‌ستوری و پێشیلی ده‌کات، له‌ئه‌نجامدا به‌ ناوی ره‌واهیه‌تی شو‌رشگیری کۆمه‌لیک که‌سی ده‌سلاتخواز ده‌سه‌لات ده‌گرته ده‌ست و له‌پێناو به‌رژه‌وه‌ندی خۆیاندا زیان به‌به‌رژه‌وه‌ندی گشتی ده‌گه‌یه‌نن. (پروانه: جمال الدین، ۲۰۰۵، ل ۱۲۲).

(ix) (به‌ره‌ی کوردستانی) له‌سه‌ره‌تادا له‌ سالی (۱۹۸۶) جو‌ریک له‌ ئاشتبونه‌وه‌ی دوا‌ی شه‌ری براکوژی له‌ نیوان یه‌کیتی نیشتمانی کوردستان و پارتی دیموکراتی کوردستان هاته‌ ئارا، پاشان خودا لێیان خۆش بیته (مام جلال تاله‌بانی و ئیدریس بارزانی) بیروکه‌ی دامه‌زاندنی به‌ره‌یه‌کی کوردستانیان گه‌لاله‌کرد که سه‌رجه‌م پارته‌ سیاسییه شو‌رشگیره‌کانی کوردستان له‌خۆبگریت.

دواتر له‌ سالی ۱۹۸۷ هه‌قال مام جلال سکرتیری گشتی یه‌کیتی نیشتمانی کوردستان بانگه‌وازی دامه‌زاندنی به‌ره‌ی کوردستانی بۆ پارته‌ سیاسیه‌کانی کوردستان نارد که ئه‌وکات له‌ شاخ بون، دوا‌ی تێپه‌ربونی سالیک و به‌دیاریکراوی له‌ رۆژی ۲ ئایار سالی ۱۹۸۸ پیکه‌ینانی ئەم به‌ره‌یه‌ راگه‌یه‌ندرا، که له (۸) حزبی باشوری کوردستان پیکهاتبو ئه‌وانیش بریتیبون له‌هه‌ریه‌که له: [یه‌کیتی نیشتمانی کوردستان، پارتی دیموکراتی کوردستان، حسک، پاسۆک، پارتی گه‌ل، حیزبی زه‌حمه‌ت‌کیشانی کوردستان، حیزبی شیوعی کوردستان-عێراق، بزوتنه‌وه‌ی دیموکراتی ئاشوری]. ئامانجی سه‌ره‌کی ئەم به‌ریه‌ هاونا‌هه‌نگی سیاسی و سه‌ربازی و کارو‌خه‌باتی پیکه‌وه‌یی بۆ به‌ره‌نگاربونه‌وه‌ی سه‌ته‌مکاریه‌کانی رژیمی به‌عس له‌ عێراق که له‌و سه‌رده‌مه‌ دا، تاوانه‌ دژ به‌ مرو‌قاپه‌تیه‌کانی به‌رامبه‌ر به‌ گه‌لی کوردستان و شو‌رشه‌که‌ی گه‌یاندبو هه‌وپه‌ری دهنده‌یی. (پروانه: مسته‌فا، ۱۹۸۸، ل ۳۲-۳۸).

(x) توێژه‌ر هه‌ولیداوه له‌ روانگه‌ی یاسای ده‌ستوریه‌یه‌وه، بۆچونی زیاتر له‌ شاره‌زایه‌کی ده‌ستوریه‌ی بخاته‌رو له‌مه‌ر دۆخی یاسایی حکومه‌تی هه‌ریمی کوردستان له‌ نیوان سالانی ۱۹۹۲- ۲۰۰۴، دواتر شیکردنه‌وه‌ بۆ بۆچونه‌کان بکات، به‌لام دوا‌ی گه‌ران و به‌ دوا‌داچون، هه‌چ توێژینه‌وه‌یه‌کمان له‌م باره‌یه‌وه ده‌ستنه‌که‌وت. هه‌رچه‌نده له‌ روانگه‌ی یاسای نیوده‌وله‌تی، چه‌ندین توێژینه‌وه‌ هه‌یه، له‌وانه: توێژینه‌وه‌ی خودا لێی خۆش بیته پرۆفیسۆر د. مارف عمر گو‌ل به‌ ناوینیشانی "کیشه‌ی که‌سایه‌تی یاسایی نیونه‌ته‌وه‌یی گه‌لی کورد"، هه‌روه‌ها ماسته‌رنه‌مه‌ی به‌رێز عبدالرحمن سلیمان الزیباری به‌ ناوینیشانی "الوضع القانوني لاقليم كوردستان-العراق في ظل قواعد القانون الدولي العام".

(xi) له‌سۆنگه‌ی پابه‌ندبونی توێژه‌ر به‌ ناوینشان و کیشه‌و پلانی توێژینه‌وه‌که‌ی، پێویست بو تهنه‌ا له‌ ژێر رۆشنایی هزری ده‌ستوری تاوتویی ئەم پرسه‌ بکات و، خۆی ببوێرین له‌ گه‌نگه‌شه‌کردنی بابته‌که‌ له‌ چوارچیوه‌ی یاسای نیوده‌وله‌تی گشتیدا.